

Ш. Гемьодоса

Сучасна
Ангелія

переклав
І. Франко

СУЧАСНА АНГЛІЯ.

НАРИС РОЗВОЮ ЇЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 1814—1896 РР.

Шарля Сеньобоса.

З французького переклав

Др. Іван Франко.

Ціна 60 кр.

У ЛЬВОВІ, 1898

Накладом Редакції „Літ-Наук. Вістника“.

З друкарні Наук. Товариства імені Шевченка
під заридом К. Веднарського.

КНИГАРНЯ НАУК. ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, улица академична Ч. 8.

має на складі слідуючі книжки:

Адам Дядько	Гроші а праця. повість	3 20 зр.
Антонович Вол.	і Іловайський. Іст рия великого кня- зівства литовського	1 60 "
Байда П. (Ніщинський)	Гомерова Одиссея. 2 томи	2 20 "
	Одиссеєві плавники	—10 "
Бальзак Гонорій.	Батько Горіо. повість з франц	2 00 "
Барвінок Василь	(Барвінський Вод.) Безталанне сва- тане, оповідане	—80 "
"	Цісар Йосиф II, відчит	—10 "
Барвінський Йосиф.	Павло Полуботок, трагедия	—20 "
"Батьківщини"	бібліотека І. Н. Дві хлопські держави. Хлони і хлопська справа	—05 "
Баштовий.	Україньство на літературних псзвах з Мо- сковщиною	—50 "
Безсторонний Ів.	Відношеня обрядові в всхідній Галич.	—30 "
Бораковский.	Твори драматичні	1 30 "
Брет-Гарта.	Крісі, повість з англійського	—60 "
Будзиновский Вас.	Стрімголов, оповідане	—40 "
"	Оповіданя	—30 "
"	Як чоловік зійшов на пана	—50 "
"	Хлопський страйк	—15 "
"	Грунтовий податок	—10 "
Верне Юлій.	Довкола землі подорож	—60 "
Верхратский Іван.	Соматология	—90 "
	Начерк соматології	1 50 "
Гаршин Всевол.	Маларі, оповідане з великоруського	—10 "
Гейне Г.—Д.	Українка і М. Стависький. Книга пісень	—80 "
Герінг-Герасимович В.	Що то таке економія?	—20 "
Гершкеер.	Розбишаки на ріці Міссісіпі, повість з нім.	—80 "
Гете-Ріденко В.	Іюгенія в Таврії, драма	—30 "
Гілерн Вільгельміна.	Власними ситами, повість з нім.	1 20 "
Гоголь Микола.	Вечерниці, з великоруського	—10 "
"	Мертві душі, поема з великоруського	1 80 "
Гончаров.	Обломов, роман з великоруського в 2 том.	1 80 "
Гордієнко.	Картагенці й Римляни	—20 "
Глібов Леонід.	Байки	—05 "
Граб Павло.	З півночі	—20 "
"	З чужого поля	—20 "
"	Пролісок	—20 "
"	Доля	—20 "
Гребінка Евген.	Байки	—10 "
"	Чайковский, роман в 2. частях	—70 "
Григорієвич Гр	(Цеглинський) Шляхта ходячкова, ком.	—15 "
"	Торговля жемчугами	—20 "
Грушевський Михайло.	Віймки з жерел до історії Укра- їни-Руси	1 00 "
Грушевський Михайло.	Жерела до історії України-Руси том І. і II. по	2 00 "
Галіи Теодат.	Перші Зорі, оповідане	—35 "
Данилевський Гр.	Збісці з Новоросії, повість з велико- руського	1 00 "
Денис (В. Ільницький).	З різних країв і народів	—20 "
Дзвінок.	письмо для дітей р. 92, 93, 94, 95, 96, 97 по	3 00 "
Дікенс Кароль.	Два міста повість з англійського	2 00 "
"	Новорічні дзвони, повість з англійського	—60 "
"	ОліверТвіст, " " " "	1 30 "

и 34381/2 пр
06

СУЧАСНА АНГЛІЯ.

НАРИС РОЗВОЮ ЇЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ 1814—1896 РР.

ШАРЛЯ СЕНЬОБОСА.

з французького переклав

Др. Іван Франко.

330

Накладом Редакції „Літературно-Наукового Вістника“.

ЛЬВІВ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Беднарського,

9+308](42) „18“

41

РІВНІ АНДРІС

25

ВІСНИК НАУКИ І ТЕХНІКИ

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР

~~692 ф~~

25, 2

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 11- 34382

Ф/с-317/2682/11

I. Англія перед реформами 1832 р.

Англія в XIX віці була взірцем політичного життя для Європи. Англійський народ витворив політичний механізм сучасної Європи: конституційну монархію, парламентарну управу і запоруки свободи; інші народи тільки переймали у Англії. Партії характеристичні для політичного життя XIX віку (конституціоналісти, парламентаристи, радикали, соціялісти) повстали в Англії швидше ніж у інших краях. Оттим то зовсім природно політична історія сучасної Європи починаєть ся Англією.

I. Старий устрій Англії.

„Сполучене королівство Великої Британії і Ірландії“ встановлене в 1814 році було впливом довгої війни, що тягла ся майже від 1793 р., збільшила англійські володіння кольоніальні і скріпила внутрішню організацію. „Стародавня Англія“ (old England) XVIII-го віку остояла ся і не почувала потреби ніякої зміни. Щоби зрозуміти сей старий устрій, треба пізнати організацію англійської управи, склад англійської суспільности і окремі відносини Ірландії.

Публичне житє Великої Британії мало собі три осередки, три групи стародавніх інституцій, здавен давна злучених так тісно, що видавали ся нерозлучними. Се були: центральний уряд, місцеві власти і церков.

Англійський центральний уряд, розширений від 1707 р. на Шотландію а від 1800 на Ірландію, був зложений офіційально з трьох властей: з короля і його ради, з палати панів і з палати громад. Се були давні корпорації, скріплені ще від XIV в. в традиційній організації.

Король, дідичний і нетикальний, був офіційним паном королівства. Він був репрезентантом держави, укладав трактати, вів війну, робив замирення. Він був „жерелом справедливости“, іменував суддів, що робили справедливість в його ім'я. Він був зверхником уряду, іменував усіх урядників, скликав парлямент і розв'язував його, подавав йому до ухвали бюджет і проєкти законів, санкціонував его ухвали. Він усе ще мав ті самі права, які мали его попередники в середніх віках і так само як вони мав собі для помочи раду, котрої всі члени були ним іменовані.

Палата панів (лордів) складала ся так само, як у середніх віках, з дідичних лордів і з нових, уставлених королем, але також з правом передавання сего титулу своїм наслідникам. Її засідання відбували ся по давнім формам.

Палата громад, зложена з послів вибраних по стародавнім формам на сім літ, відбувала свої засідання по старим звичаям. Обі палати засідали в тім самім місці, в Вестмінстері і разом творили парлямент.

Власть короля, ради і парляменту була ограничена звичаями. Англічане не мали писаної конституції¹⁾ ані книги цивільних законів і гордили ся тим.²⁾ В політичних справах вони кермували ся прецеденсами і традицією, а в приватних справах держали ся звичаєвого права (common law).

Формально король усе ще був одиноким головою правительства і все робило ся его іменем; парлямент був тільки его помічником і не міг навіть зібратися без его розпорядження; міністри були тільки его дорадниками. Але три звичаї, що зміцнили ся в XVIII віці, радикально змінили форму правління.

1. Король, наділений усіми родами власти, не виконував особисто жадного. Всякий політичний акт підписаний королем, мусів

¹⁾ Закони конституційні основували ся на трьох окремих постановах: на т. зв. Habeas corpus з р. 1679, на білю правнім з р. 1689 і на інсталяційнім акті з р. 1700.

²⁾ Артур Юнг в р. 1789 сьмієть ся з Французів, котрим би то здаєть ся, що є якась „рецепта“ на уложене конституції.

бути контрасигнований міністром; король не порядкував державою, а лишав порядковане своїм дорадникам.

2. Міністри не поступали кождий з окрема, але сходилися разом на „кабінетову раду“, на котрій ухвалювано способи правління. Ся рада була тільки фактичним звичаєм і ще й нині назва „кабінет“ не може вживати ся в урядових актах. Та фактично збір міністрів, міністерство покликане до правління іменем короля зробило ся чільною корпорацією в державі (його називали по prostu „адміністрацією“). Про те воно не було інституцією урядовою призначеною, число його членів не було ніколи твердо встановлене і міняло ся від 12 до 20. Деякі міністри мали стародавні назви (лорд скарбник, великий канцлер, канцлер фінансової коллегії), иньші називали ся секретарями державними (назва „міністер“ не є урядова). Від XVIII віку міністерство вважало ся групою солідарною, утвореною з людей, що провадили однакову політику. Один член був провідником і промовляв іменем усього міністерства; його визначував король, а він добирав собі товаришів; його називали першим міністром (премієром), але се була тільки популярна назва; ще в 1806 говорено, що англійська конституція противить ся самій думці, щоби хтось міг бути першим міністром.

3. Король вибираючи міністерство, не поступав самовільно. Особисто він був неодвічальний; в Англії встановила ся така фікція, що „король не може зробити нічого злого“; коли він зробить щось зле, так се тому, що йому зле нараджено, значить, тільки дорадники поносять одвічальність. Ся фікція довела до того погляду, що міністри, дорадники королівські, одвічальні перед парламентом. От тим то практично міністерство не могло держати ся без згоди більшости палати громад. Коли вона захотіла усунути його від урядованя, могла змусити його уступити не потребуючи навіть ставити його в стан оскарження; досить було не ухвалити йому бюджету або ухвалити нагану. Таким робом король посередно був змушений узяти на міністрів проводирів більшости в парламенті, бо тільки вони могли мати за собою більшість у палаті. Надто війшло в звичай брати бодай стількож міністрів з палати лордів, як і з палати громад. От так то король відступив правління міністерству, міністерство зробило ся делегацією більшости парламенту і таким чином посередно парламент виконував королівську власть.

Коли Ъ палата громад була лишила ся при своїй первісній власті — ухвалювати бюджет і разом з лордами укласти закони, то була б лишила ся другорядною силою, якою є й доси в конституційних монархіях таких* як Прусія або Австрія. Не виконуючи легально свою законодагнугу властг, але присвоївши собі по звичаю екекутивну властг, яку виконував кабінет іменем короля, палата громад витворила парламентарне правління. Се правління власне тим визначується, що переносить дійсну властг короля на більшість парламенту, лишаючи королеви тільки почесне верховодство, в дусі французької формули „Le roi regne et ne gouverne pas“ (король панує, але не порядкує справ державних).

Парламентарне правління видається нині таким характерним англійським явищем, що дехто любить забувати, яке воно недавнє. Воно існувало вже за пановання двох перших Джорджів, від 1715 до 1760 р., але на практиці не було ще твердо встановлене, таї сама його теорія не була загально прийнята, коли Джордж III. попробував звалити його. Два перші Джорджі добровільно вибирали міністрів зпоміж більшости і віддавали в їх руки керму правління. Але се їх поступуванє не нарушувало легального права або т. зв. королівської прерогативи, тож не диво, коли їх наслідник забажав зробити з тої прерогативи иньший ужиток, ніж вони. Джордж III, опираючись на королівську прерогативу, забажав виконувати сам свою властг і в часі свого довгого правління (1760—1820) вернув ся до старої практики, згідної надто з офіційальною доктриною про рівновагу між трьома властями: короля, лордів і громад. Він не приймав без застереження ані одного з нових парламентарних звичаїв. Він особисто проводив на кабінетових нарадах твердячи, що „хоче бути сам своїм першим міністром“ і не хотів підписувати постанов нелюбих йому особисто; два міністерства (в р. 1800 і 1806) мусіли уступити через те, що король не дав їм полєкшити закони против католиків. Довгий час він пробував не допустити до творення одностайних міністерств і систематично мішав до купи міністрів покликаних із ріжних незгідних з собою партій. Він навіть не почував на собі обовязку робити міністрами проводирів більшости.

В боротьбі з парламентарним правлінням Джорджеви III. допомагав сам парламент. Стародавня роялістична партія, що зроби-
ла ся партією торі, не переставала піддержувати королівську

прероґативу і поборювати парламентарне правління, за яким обстоювала партія віґів. Факт є, що в XVIII віці торі мали за собою більшість виборців, бо вся шляхта (*gentry*, сільські дідичі) і духовенство анґліканське (*clergymen*) були торі. Віґи для підпори свого правительства, що було в їх руках від 1715 р., зробили були в палаті послів штучну більшість. Та коли король сполучився з торіями, партія торі здобула собі в палаті величезну більшість і мала її протягом цілого пів століття (1783—1830). За весь сей час міністерства були торийські і урядували шануючи королівську прероґативу.

Таким робом Джордж III при помочи партії торі міг вести особисту політику і накидати її міністрам бодай в часі своїх *lucida intervalla*. Коли-ж він зовсім збожеволів і єго місце заняв від 1811 р. єго син яко реґент, а від 1820 до 1830 яко король Джордж IV, він застав конституційні звичаї занедбані. Англія хитала ся якийсь час між двома системами правління. Партія торі боронила традиційної доктрини конституційної монархії, при котрій парламентови припадала другорядна доля контролора правительства і признавала королеви право вибирати міністрів і кермувати ними, значить, давала йому в руки практичний спосіб для особистого правління. Партія віґів держала ся нової теорії парламентарного правління, що відбирає королеви всяку реальну власть лишаючи йому хіба неозначений вплив, а реальне правління переносить на міністерство, котре своєю чергою є тільки делеґацією палати громад.

В часі війн з Францією внутрішня боротьба стихла: парламент підлягав міністерству, ухвалив внемкові закони для здушення радикальної партії, що величала французьку революцію (1795), признав важними постанови уряду проти французької торгівлі, заведені простими „кабінетовими розпорядженнями“, тобто королівськими указами (1806).

Питанє, хто має мати верховну власть у краю, проволікло ся через спілку короля з більшістю; та воно не було рішене і виступило на ново в р. 1814: чи Англія має кермувати ся особистим, чи парламентарним правлінням?

Сам склад парламенту був установлений традицією. Палата громад була вибирана, та не загалом народа, але упрівілейованими місцевими корпораціями. Оттим то центральне правительство було в тіснім звязку з місцевими інституціями.

В Англії місцеві власті не були правильно зорганізовані і в противність загальній утертій думці були дуже слабкі. Той прославлений англійський *self government* (самоуправа) обмежувався на упривілейовані старі міста і старі замки, котрими кермувала старосьвітська муніципальна корпорація вибрана дідовими мешканцями. Але вся решта краю, всі села і всі новіші міста не мали ніякої виборної місцевої адміністрації; місцевими справами порадкувала тут *vestry*, тобто рада парафіяльна подібна до ради фабричної і *church wardens* (старші брати церковні) під проводом пастора парафії і сільського діда. Тут були мирові судді (*justices of peace*) іменовані правительством, але тільки зпоміж місцевих богачів, шляхти, духовенства або фабрикантів, котрі за дармо займалися поліцією, розкладали такси, розсуджували спори чи то одинцем, чи то збираючи на засідання і ухвалюючи разом. Кождий був паном свого округу і не мав над собою ніякого обмеження окрім рекурсу до звичайних трибуналів.

В кождім графстві був надто ще шеріф (староста), урядовий репрезентант правительства і лорд-лейтенант, військовий комендант, оба також зпоміж великих властителів краєвих; та оба вони мали властиво функції тільки для паради. Оригінальна прикмета англійської адміністрації була та, що не було платні державним функціонерам; всю працю повинні були сповнювати краєві нотаблі за дармо. Тільки надворні королівські судді творили корпорацію, що побирала плату з державних фондів, корпорацію зрештою дуже нечисленну, що пробувала в столиці; її члени повинні були періодично об'їжджати провінцію і „відбувати судові засідання“, то значить проводити засіданням суддів присяжних зложених з нотаблів; постійних судів повітових та окружних не було зовсім.

Отся англійська самоуправа, се не було порядковане краю самим краєм, але порядковане краю місцевою аристократією.

Отсі місцеві корпорації висилали послів до нижньої палати вибраних на сім літ. Були три роди виборних послів: група з графств (186 послів), група з замків (467 послів) і послі з університетів (5 послів). Се не були виборчі округи, се були упривілейовані корпорації, дуже нерівно розділені, невідповідно ані до числа людности ані до обширу краю. Шотляндія мала тільки 45, Уельс 24, Ірляндія прилучена в 1800 р. мала 100. Упривілейованих

замків у Англії було дуже густо в південно-східній частині, в околицях Лондона, от тим то 10 південних графств вислало 237 послів, коли тимчасом решта 30 графств вислало їх лише 252; сам Корн-Уельс вислав їх 44, майже стільки, що ціла Шотландія.

Більша частина тих корпорацій не жила зовсім політичним життям. Зпоміж англійських замків було 34 т. зв. глухих замків, тобто давніх занехаяних городищ (Бірельстон мав усього одну хатчину, Донвіч від парусот літ був затоплений, Геттон був перемінений на парк). Чимало інших не мало більше як 50 виборців; вони називалися кешеньковими замками; всі дома довкола замка належали до великого властителя і він наказував своїм льокаторам, кого мають вибрати послом. Таким робом дідич уважав посольське крісло, привязане до свого замку, своєю власністю, котру міг дати, кому захоче, або продати. Інші замки були власністю правительства, котре переводило в них вибори міністерських креатур. Обчислювано, що зпоміж 658 послів 424 було наперед іменованих міністерством або 252 великими панам.

Тільки виборчі тіла англійських графств і деяких великих міст мали в собі доста виборців на те, щоби творити справдішні виборчі колегії, та й тут дуже часто діло обходилося без дійсного вибору. В день призначений на проголошене кандидата не являлося більше кандидатів крім того, що був з гори призначений на посла, тобто когось із видних людей краю, і шеріф проголошував його вибраним. Це називалося вибором неспорним. Так відбувалася найбільша частина виборів. Звичайно бувало не більше як 50 виборів спорних, тобто дійсних. В 1818 р. говорили, що боротьба була дуже горяча, бо було цілих 100 спорних виборів. В Шотландії у всіх графствах було несповна 3000 виборців. В графстві Бот, де було 14.000 душ і 24 виборців, оповідали таку історію. В день вибору явився всього один виборець; він уконституував зібрання, візав кандидата, сам себе поставив кандидатом, вибрав себе президентом, попер свою кандидатуру промовою, піддав себе під голосування і сам себе вибрав одноголосно.

„Спорний“ вибір доконувався по старим безладним формам. Перед купою зібраною на вільнім місці шеріф викликавав кандидатів одного за одним, а народ голосував підносячи руки, серед крику і галасу, виборці в суміш з невиборцями, що також підносили руки. Це була чиста комедія, а не голосування. Невибраний

кандидат мав право зажадати поіменного голосованя. Тоді починало ся правдиве голосованє. На стіл викладувано реєстр виборців і кождий виборець мав право прийти і вписати на ній, на кого голосує. Ся процедура могла тягтї ся кілька неділь, бо в розпалі виборчої боротьби кождий мав надію продати свій голос геть дорожше. А що голосованє було явне і реєстри виборчі з записаними на них голосами були для кожного приступні, то кождий кандидат міг методично купувати собі виборців або тероризувати противників. Купованє голосів відбувало ся явно, а навіть були такі міста, що виставляли свої мандати на ліцитацію. Властителі замків накидували своїх кандидатів міщанам, своїм чиншівникам. В 1829 р. в Ньюерку граф Ньюкестль викинув 587 родин із домів за те, що посміли віддати голоси на противника єго кандидата; жалоба оперла ся о палату послів, та граф відповів: „хйбаж я не маю права робити зі своїм добром, що захочу?“

Пітт виступив було з несмілим проєктом повикуплювати „глухі замки“ у їх властителів, та сей проєкт провалив ся. Вибори так і лишили ся продажні, а всякі доробкевичі, банкири, промисловці, купці збогачені в Індії (прозвані набабамі) один наперед другого підбивали ціну мандатів, купуючи собі крісла в парламенті.

В 1814 р. більшість посольських крісел була не що, як власність набута snadком або за гроші. Палата тільки про око була репрезентацією краю. Се було зборище магнатів і міліонерів, незалежних від маси народа. Зверхня власть була в руках короля і аристократії. Парламентарне правління англійське не було правлінням репрезентативним, а тільки олігархічним.

Організація церкви була вельми скоплікована. Не числячи різних сект, Сполучене королівство ділило ся між три церкви, а кожда мала перевагу в однім із трьох країв: англіканська церков у Англії, пресвітеріанська в Шотляндії, а католицька в Ірляндії. Та тільки дві перші були урядово признані: англіканська як державна церков у Англії, пресвітеріанська як державна церков у Шотляндії, натомісць католицька церков була законами заборонена і тільки фактично толєрована.

Тільки одна державна церков була урядово признана, протєгована і субвенціонована. Уряд погодивши ся з дісідентами в р. 1688, признав їм толєранцію, та для різних сект в ріжній мірі і не касуючи законів, що чинили державну церков обовязко-

вою. Щоби обняти якусь посаду або виконувати право в якійсь корпорації (міській, університетській), треба конче ще задокументувати свою приналежність до англіканської церкви, приймаючи причастє по англіканському обряду. Діссиденти правлячи богослуженє в своїх каплицях допускали ся злочину і підпадали під кару; щоб увільнити їх від неї, треба було окремого закона, т. зв. закона про безкарність (indemnity-bill), котрий міністерство рікрічно подавало палаті послів до ухвали. Уряд позволяв діссидентам відправляти службу Божу і держати свої школи власним коштом, але тільки через хитку толеранцію, а не силою закона.

Католицький обряд не тішив ся навіть такою толеранцією; законно він був заборонений. Обовязок — причащати ся по англіканському обряду і складати присягу наложеноу в р. 1673 законом Теста міг сам один не допустити ні одного католика до якого небудь уряду або до корпорації. Джордж III. два рази відкидав проєкти своїх міністрів, щоби допускати католиків до офіцерського ступня.

Англіканська церков управляла ся по старому церковними соборами, на котрих розсуджувано не тільки справи церковної дисципліни, але також процеси сьвітських людей в справах розводу, праволожности і в справах спадкових. Церков переховувала викази цивільного стану, давала слюби, вела списи народжених і померших.

Вона пильно берегла всі свої привілегії і доходи, що пили з її земських маєностей, з державної запомоги і з десятини, яку побирала обовязково від усіх вірних, то значить від усіх мешканців, навіть від діссидентів і католиків, бо законом признавало ся, що всі вони належать до офіціальної церкви. Вона мала свою давню єрархію: архієпископів і єпископів, капітули і каноніків, архідияконів іменованих правительством, пасторів (parsons) визначених патроном, котрим був або єпископ, або капітула, або (найчастійше) наслідник фундатора парафії. Фактично духовними бували звичайно молодші сини панської сім'ї; побираючи доходи сполучені з їх станом вони й далі жили собі по панськи, полювали і їздили верхи, виконували функції мирових суддів, допомагали свою рідню; значна часть не жила зовсім у своїх парафіях і наймала собі заступників (curate), духовних із дрібної буржуазії, котрим платили маленьку частину своїх доходів.

Шотландська церков заховала (і заховує й досі) свою федеративну конституцію запоручену їй актом унії 1807 р. Кожда парафія чинить окрему корпорацію під управою пастора і старших сьвітських; кілька парафій лучить ся до купи і творить пресвитерию, котрою управляє збір усіх парохів і по одному старшому з кожної парафії; збір членів кількох пресвитерій творить парафіяльний синод. В кінці на вершку тої єрархії стоїть з'їзд делегатів з кожної пресвитерії, з кожного королівського города і з кожного університету, — се є найвисша власть у шотландській церкві. Всі ті зібраня є zarazом дисциплінарними судами і мають власть цензурувати віру і приватне житє пасторів і вірних. Пресвитерия, котра іменує пасторів, є практично найбільше впливова власть.

У XVIII. віці шотландська церков деспотично вмішувала ся в приватне житє вірних, поки правительство і сьвітські суди не перестали признавати їй права екзекутиви над приватними людьми і не ограничили таким робом її компетенції на самі релігійні справи; се була неначе заповідь державного конфлікту 1843 р., що допровадив до відділення „вільної церкви“.

Доходи шотл. церкви пили з десятини, з державної запомогі і (майже в половині) з приватних датків. Шотландська церков була вбога, лихо платила своїх членів, та вона не знала ані величезної нерівности, ані продажности церковних урядів такої, яка була в Англії. Шотландський клир був більше незалежний від англійського.

В англійській єсупільности, відіповідно до середньовічного розуміння, панувала ріжниця між бідними і богатими: богачі мали всі права приватні і політичні; ті, що не мали нічого, були виключені від усякого публичного житя і навіть не мали за поруки приватної свободи. Се були немов дві нації поставлені одна поверх одної, одна упривілейована, друга видідичена.

Писателі, що малювали англійське політичне житє або вивисновували єго теорию, знали тільки упривілейовану націю; вони думали, що Англіїці всі рівні перед законом, усі дізнають опіки закона. І справді, політичні урядові акти не розріжнювали так як у иньших краях шляхти і нешляхти; „закон про права“ вчислював „права Англіїців“ без ріжниць верстов. Та на ділі звичай і деякі спеціальні закони, не добре звісні ширшій громаді, довели до

того, що під легальною нацією витворили низшу верству, виключену від спільних прав.

Конституція не допускала обов'язку військової служби; та на ділі правительсто коли потребувало моряків для державних кораблів, ловило силою матрозів і навіть не-матрозів, — се була так названа пресса, котру бичував уже Вольтер. Розуміть ся, її виконувано тільки на бідних.

Конституція нічого не відала про те, щоби праця була якимсь ущербом для горожанської честі Англійця. Але парламент зложений з властителів і патронів поухвалював закони, котрими роблено робітників залежними від їх наємців. Один закон із XIV. віку змушував рілничого зарібника приймати працю у кожного властителя, котрий дасть йому плату усталену законом; кожний мировий суддя міг непокірного засадити до в'язниці; таким робом поденні зарібники були прив'язані до землі.

Цілий ряд законів (з XVI—XVIII віків) причинив ся до витворення законної верстви убогих (poor) і місцевої оплати на вбогих (poor tax). Хто не мав із чого жити незалежно, того удержувано коштом парафії, та при тім він підпадав під владу „наглядача над убогими“. Такий наглядач мав право силювати вбогих до всякого рода праці, а коли вони противили ся, заперти їх у „жебрацькій домі“ (workhouse), а їх дітей дати на вихованє де сам хотів; на практиці се значило продати їх промисловцєви для праці на фабриках. Убогий не міг самовільно переходити з місця на місце, бо кожда парафія мала право не допустити до замешканя на її території нікого, хто міг стати ся її тягаром. А що вся земля в Англії була власністю шляхти, то англійські селяне не мали запевненого способу житя, так що найбільша частина їх зійшла до верстви вбогих, що живуть із запомоги. Число таких убогих в 1811 році виносило 1,340.000, в 1821 р. виросло до 2,500.000, а в 1827 р. виносило 1,850.000.

Конституція признавала свободу товариств. Міські ремесники мали свої фахові товариства основані на регулямінах, що усталювали максімальне число учеників і мінімум плати. Та коли машини перемінили промисл, фабриканти збирали нових робітників зпоза корпорацій і закладали робітні по селах, де не об'язували старі регуляміни. Ба навіть по містах, коли робітники домогали ся й для себе тих самих регулямінів, промисловці не тільки довели до скасування стародавніх ограничень, але переперли

в парламенті закони про товариства (1799—1800), котрими заборонено робітникам під карою кількомасячної вязниці входити в спілки задля підвищення плати. Значить, робітник сповнював злочин, в'язучи ся з иньшими в товариство, і мировий суддя міг за се всадити його до вязниці.

Таким робом моряки, денні зарібники рільні, вбогі і робітники не підходили під загальні закони, були віддані на ласку й неласку вербівників, парафіяльних рад, фабрикантів і мирових суддів, були немов якоюсь низшою нацією, без політичної сили, без певних засобів для житя, без забезпеченої особистої свободи. Із сеї видідиченої верстви виходило багато злочинників, особливо злодіїв. На пострах їм парламент ухвалював жорстокі закони, визнаючи кару смерти за більш як 200 ріжних учинків признаних за злочини; до таких капітальних злочинів належало н. пр. застрілити заяця або вкрасти якусь річ із склепової вистави.

Щож до самої легальної нації, то в її нутрі бороли ся за виключне панованє дві аристократії: великі ґрунтові властители в спілці з духовенством, що панували по селах, і капіталісти та великі промисловці, що панували по містах. В їх руках була вся економічна сила краю.

Незалежних селян, дрібних властителів або арендаторів майже зовсім не було; вся земля остаточно зійшла ся в великих маєтках, що належали до великих маґнатів (lords) або до шляхти (squires). Вони виарендовували їх фермерам, а ті оброблювали їх при помочи денних зарібників (labourers). Село, се була купа нужденних хаток, де жили ті зарібники і де льорд або сквайр був повним паном.

Головним плодом англійського рільництва все ще було збіжє. Щоби піддержати його в користній ціні, властители переперли в парламенті так звані „збіжєві закони“ (corn-law), що не допускали до краю заграничного збіжя окрім хіба в неврожайні роки, коли збіжє стояло високо в ціні. В р. 1791 ціну пшениці означено по 2½ лівра (62 фр.) за квартал; в часі війн з Францією ціни підійшли геть више сеї суми, так що в 1801 р. підвищено тарифу на 3 ліври. Коли настав супокій і треба було видержувати конкуренцію з заграницею, піднесено ціну ще више, на 4 ліври. Таким способом подвоєно доходи з ґрунту на користь властителя, котрий підвищував чинші за ферми, але зовсім не підвищував плати зарібникам.

Подібне скуплене бачимо і в промислі від кінця XVIII віку. Дві зміни перевернули цілу організацію праці. Нові машини порушувані водою або паром і нові механічні способи праці витворили великий промисел, особливо в близькій сусідстві биєтрих рік, копалень вугля або лісів. Замість дрібних майстрів, що робили просто на замовлене, повстали підприємці, що обертали великими капіталами, продукували на великий розмір для необмеженої вивозової торгівлі. Так повстала нова верства великих промисловців і великих гандлярів, що скріплювали грошевиту аристократію.

Рівночасно великий промисел перегоняв людність Англії з одних місць у другі. До XVIII віку все житє економічне і політичне мало свій осередок на півдні і на сході, близько Лондона; північні і західні часті були слабо залюднені і на половину пусті. Та великий промисел тяг людність туди, де були копальні і ріки, власне на північ і на захід, де повстали великі оселі робучого люду. Англія поділила ся на два рейони: схід і південь, де переважало рільництво, де панували ґрунтові властители і консервативні погляди; північ і захід, де були центри промислу, зробили ся гніздами політичної агітації. В Шотландії, де промисел гніздив ся головню здовж берегів ріки Клайда, супроти давньої столиці Единбурґа підняв ся рухливий конкурент Глазгов.

В Ірландії жили дві різноплеменні нації: тубольці Ірландці, католики, і захожі колонієсти з Англії а особливо з Шотландії, пресвітеріянці або анґліканці. Колонієсти займали тільки одну з чотирьох провінцій, Ульстер, на північнім сході, а не весь край; Ірландці заселявали всю решту краю. Та від часу завоювання в XVII в. вони не були панами в своїм краю. Їх релігія була заборонена законом; католицький клир, тільки толерований, не мав ані урядової власти ані доходів, а жив із жертв своїх вірних. Анґліканська церков була церквою державною, мала офіціальну власть піддержувану доходами з єї маєтностей і з десятини побираної від мешканців, що не були протестантами. Для католиків замкнені були всі уряди; всі урядники, всі місцеві власти, мирові судді, громадські зверхности по містах, судді присяжні були протестанти, тобто чужинці; земля була власність дідичів Анґлійців, що звичайно не жили в своїх маєтностях і віддавали їх під заряд повномочникам або виарендовували підприємцям. Ірландський селянин не був властителем, а тільки вживав, нераз із діда-прадіда,

маленький шматок землі, на котрім мав побудовану хатчину і котрий управляв платячи за него чинш; та він не мав ніякого права на ту землю, був тільки часовим її державцем (*tenant at will*) і властитель міг в кожній хвилі викинути його як до впадоби без ніякого відшкодовання. Колиж у XVIII в. людність змогла ся сильно, то земля роздробила ся так, що селяне ледво мали з чого вижити садячи на своїх нивках картоплю; нужда ірландських селян стала прислівем.

В Ульстері, де жили шотландські пресвитеріяниці, селянство мало ся ліпше; властитель не міг зігнати селянина з землі, хіба тільки в випадках означених законом і за сплатою відшкодовання за починені меліорації.

З політичного погляду Ірландія до р. 1800 була прищіпкою до Великої Британії, підданою англійському королеви і парляментови, та мала при тім свій ірландський парлямент. В часі війни проти Франції (1789—1798 рр.) ірландський парлямент почав був робити Ірландію на половину незалежною. Він скасував деякі вимскові закони проти католиків, позволив їм набувати землю і подавати голоси при виборах. Та унія 1800 р., ухвалена проти волі ірландських патріотів, одним замахом знівечила ірландську автономію. Парлямент скасовано, Ірландію прилучено до Великої Британії, її послы засідали в англійськім парляменті, та при тім їй полишено виборну адміністрацію, на котру голосували також католики; право голосу мав кожний державець землі, що несла 40 шілінгів річного доходу, значить, майже кожний селянин. Таким робом маса ірландських католиків вибирала послів — але самих протестантів. Надто мала Ірландія своє спеціальне правительство — віце-короля і его приватну раду, що жили в Ірландії, а в англійськім міністерстві також одного окремого „секретаря для ірландських справ.“ Між низшою нацією ірландських селян і висшою нацією англійських або шотландських властителів опозиція не зазначувала ся навіть у мові¹⁾: Ірландці крім західнього закутка закинули свою рідну кельтську мову і прийняли англійську. Тільки релігійна різниця пригадувала ірландським селянам чужоземне походжене їх дідичів. Таким робом соціальна і релігійна опозиція проти дідичів (ляндлордів) протестантів з часом довела до боротьби за національне істноване Ірландців.

¹⁾ Навіть патріотичні пісні ірландські зложені англійською мовою.

2. Реформи.

Усі оті форми правління: король і парлямент, місцева адміністрація, виборча система, церковні порядки, закони про вбогих і про робітників, підданство Ірляндців були усьвячені старовиною. Вони держали ся ще сильно в часі перед самим 1814 роком. Французька революція нагнала страху упривілейованим верствам і натхнула їх обридженем для всякої новости, не дозволила їм за 30 літ перевести хоч би одну реформу. Війни проти Франції рівночасно збільшили податки, що підросли з 237 мільонів фунтів штерлінгів у 1796 р. на 861 мільонів ф. шт. у 1815 р., і вивіз англійських виробів до Європи, а се збільшило богатство і вплив капіталістів і промисловців. Вони знижували плату робітникам і підбивали ціну хліба саме в пору, коли зріст великого промислу збільшував число робітників, а се ще збільшувало розділ між бідними і багатими.

В часі коли Франція скинула з себе ярмо свого старого правління, Англія вперто берегла своє. „Стара Англія“ в 1814 р. була щільнійше сконсолідована, як 1789. Вона виявляла себе так різко, як ніколи вперед, такими твердими рисами, що дехто приймав їх за вроджені риси англійського національного характеру. Крайня нерівність між бідними і багатими, правління монархічне і на око репрезентативне, а на ділі в руках олігархії панів і мільонерів, аристократична церков і обовязкова релігія; наслідком сего продажність і безладність у публичному житю, розкіш, гордощі і формалізм у приватному, фарисейство багатих, нужда, зіпсуте і сервілізм бідних і загальні поклони перед титулами та грішми, без котрих не було доступу до поважного товариства, — всі ті порядки були усьвячені давниною. В противенстві до революційного Француза Англієць з початку сего віку шанує всяку усталену інституцію за те, що вона давня, не вірить ніякій новости через те, що вона нова. Теория про сьвятість традиції, розвинена ще 1790 р. Борком (Burke), зробила ся догмою англіканського клиру, шляхти, університетів. В р. 1814 англіканська нація була аристократична і традиціональна. Партия торі, піддержувана королем, опираючи ся на величезну більшість парляменту, без опору держала ся при власті; міністерство Ліверпуля трівало 14 літ (1812—1827). По скінченю війни властители ґрунтів, маючи більшість у парляменті, переперли в ньому дві ухвали: 1. заборонено довозити з заграниці збіжжя до краю, хіба би ціна була

висша по над 4 ліври за квартал; та коли ціна хліба замість підносити ся, почала падати і ніколи вже не доходила до 4 ліврів, то фактично довіз заграничного збіжя був зовсім заборонений; 2. скасовано (1816) податок від доходу наложений в часі війни.

Та разом з настанем супокою починаєть ся рух за реформами. По великих містах відбувають ся маніфестації радикалів; у парламенті поодинокі послы виступають з проєктами законів. Кождий посв'ячує ся якійсь спеціальній реформі; Уайбфорс (Wilbeforse) знесеню невольництва, Ромілі і Макінтош злагодженю карного закона, Греттен і Бордет еманципації католиків, Грей і Россель реформі виборчій, Броугем реформі шкільництва. Вони знають, що їх проєкти не мають надії перейти в парламенті, та держать ся тактики раз у раз поновлювати їх, щоби люде привикли до їх думок. Вони працюють не тільки в парламенті, але старають ся впливати також на посторонню публіку. Так творить ся прилюдна опінія в публичних справах, річ нова в Англії.

В XVIII в., крім льондонських передмість публіка не цікавила ся такими річами, хіба спорами релігійними, війною та податками. До розбудження загальної думки допомогли великі щоденні газети, що позасновувано при кінці XVIII в.: *Morning Chronicle* 1769, *Post* 1772, *Times* 1785, *Courier* 1792. Вони подавали анонси, торговельні новини і основні статті та справоздання з засідань парламенту. Правительство і парламент не радо дивили ся на сю нову політичну силу; замість захопи вони силкували ся звязати пресу фіскальними законами. Стемпель на кожний аркуш газети, що в 1789 р. виносив 2 пенси, підвищено 1815 р. на 4 пенси, а в 1816 наложено окремий податок на папір. Преса підлягала стародавньому закону про брошури (*libels*); за кожде порушенє поваги короля, єго синів, правительства і релігії карано тюмкою або депортацією (висилкою до карних колоній); опозиційні газети так і не вилазили з процесів. В 1812 р. брати Гонти були засуджені кожний на рік вязниці за те, що сказали, що *Morning Post* пересолила назвавши принца уельського (наслідника престолоа) гарним як Адоніс. Від р. 1808 до 1821 засуджено 94 газетярів, а з них 12 на депортацію.

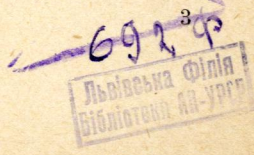
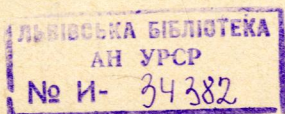
Газетярї вважали ся людьми без становища, не мали пошани; ще 1828 р. адвокатська палата заборонила їм виступати в ролі адвокатів; великі політики, що дописували до щоденних газет, не признавали ся до сего. А про те преса таки почала робити ся силою.

Деякі Шотландці оселені в Лондоні зреформували газетне ремесло через швидкі інформації і спосіб друкування. Уольтер від Times'a запровадив паровий друк і міг печатати 1500 примірників на годину (1814 р.); він doprowadив до того, що мав до 60 колюми анонсів, зорганізував спеціальну службу для новинок і міг відважити ся навіть на боротьбу з правительством, що веліло перехاپувати на поchtі його листи. Парлямент від 1770 р. згодив ся толерувати справоздання зі своїх засідань у газетах, — се був і доси є одинокий спосіб їх публікації, бо англійський парлямент не має ані стенографів ані офіційальних протоколів. Таким робом преса зробила ся посередником між парляментом і публікою. Та все ще газети, обтяжені величезним стемплем, були предметом роскоші; в 1815 р. було тільки 6 щоденних газет, а найсильніша з них Times розходила ся лиш у 8000 примірників. Але продаж більшала, загальне число примірників газет, що йшли під стемпель, змогло ся з 16 мільонів (1801 р.) на 25 мільонів (1825 р.), не числячи нелегальних газет. Позасновували ся великі політичні місячники: Edinburgh Review, орган партії вірів 1808 р. і торійська Quarterly Review 1809 р.

Політичне житє, приспане в часі війни, ожило від 1814 р. в парляменті і в пресі. Почала ся загальна боротьба проти старого правління піддержуваного правительством і торійською більшістю. Обік того розвернула ся глибока агітація в робітницькім сьвітї. Англійський промисел, дуже ще недавній, обертав поки що невеликими капіталами, не докладно знав торгові умови; промисловці йдучи на помацки раз збільшували свою продукцію повисше відбуту, то знов зменшували її нагло; раз вони наймали робітників більше, ніж могли їх ужити звичайно, то знов відправляли їх. Протягом 30 років Англія майже не виходила з періодичних кріз (1816, 1819, 1826—29, 1837, 1842, 1848 pp.); кожда кріза викидала купу робітників на безробітцю і нужду, особливо прядільників і вовняних та бавовняних ткачів, що працювали для вивозу. Нужда доводила до розрухів.

З початку спокій не повів за собою розцьвіту інтересів, якого надіяли ся, а противно, викликав крізу. Континентальні краї пробували замкнути свої границі для англійських виробів, вивіз зменшив ся. Промисловці завалені непроданими товарами зменшували плату робітникам, а тимчасом ціни хліба йшли в гору через недорід і через заборону заграничного збіжя. В 1816 р. була

Сучасна Англія.

криза безробітці і нужди. Робітники позбавлені праці скидали причину безробітці на нові машини, що зменшували потребу робучих рук; декуди вони кидали ся нівечити машини. Ще в 1811 р. були бунти против машин, підняті одним божевільним (Luddite riots), та тепер було вже не те: рух прийняв політичну форму.

В Англії була ще від XVIII віку партія, що добивала ся основної політичної реформи через заведенє загального голосованя; вже тоді вона називала себе радикальною (се слово зложило ся на англійськім ґрунті). У перве вона виступила в р. 1769 (з нагоди справи Уойкса), була зорганізована в 1793 р., мала зносини з французькими республіканцями через „Кореспонденційне товариство“. Правительство переслідувало її, розбило організацію, та її члени потайно держали ся своїх думок. Се була купка лише з кількох людей, що майже всі жили в Лондоні, та вони привернули до себе прихильників з молодшого покоління і з них повстала на ново радикальна партія, досить численна для участі в політичнім житю. Духовим центром була група учеників Бентама, утилітарна школа, що поборювала старі порядки Англії в ім'я розуму і щастя найбільшого числа людности. Центром діяльності партії був з разу Коббет, селянський син, редактор популярних газет, писаних для робітників. Він нападав на „непродуктивні верстви“, на капіталістів і клерикалів і домагав ся „дешевої релігії і дешевого правительства“.

Всі згоджували ся на те, що початком усяких иньших реформ мусить бути реформа парламенту. Заким закладати від палати, щоб вона заняла ся долею бідних верстов, треба, щоби сама палата зробила ся репрезентацією народа, щоби заступала і бідних і богатих. Радикали жадали загального голосованя. Коббет провадив боротьбу знижуючи ціну своєї газети „Weekly register“ з 1 шілінґа на 2 пенси (1816 р.) і відкликаючи ся „до всіх зарібників і робітників Англії“ заохочував їх, щоби домагали ся виборчої реформи. Нововибраний голова (lord mayor) Лондона допомагав рухови заявляючи в адресі до королевича-реґента, що одиноким ліком на кризу буде реформа.

Щоби залякати правительство радикали вдали ся до невдоволенних робітників, зорганізували агітацію на великий розмір. Вони устроювали величезні віча (monstre-meetings) під голим небом, публичні промови, величезні походи з хоругвами, на котрих були виписані головні оклики руху. Всі ті способи політичної бо-

ротьби від тоді зробилися такими звичайними в англійським політичним життю, що нині легко можна вважати їх якимсь старим національним звичаєм. Правда, їх уживано й давнійше, але тільки як способів виборчої реклами для якогось кандидата; перша партія радикальна зробила з них маніфестації для абстрактних політичних справ.

В 1816 р. була також характерна маніфестація в Спальфілді, недалеко Лондону. Афіші закликали робітників, що не мали роботи, щоби зібралися і вислали петицію до регента і до парламенту і просили у них помочи. Віче відбуло ся, на ньому ухвалено зібратися на ново, щоби вислухати відповіді. Організатори дали розліпшити плякат, де ось як схарактеризовано „теперішній стан Великої Британії: 4 мільйони людей в цілковитій бідності терплять страшні муки, півтора мільйона на-пів бідних, пів мільйона в блискучій роскоші, а наші брати в Ірландії ще в гіршому стані“. На зборі (в грудню 1816 р.) бесідник, хірург Утсон, стоячи на возі махав трибарвною (французькою) хоругвою на знак, що сей рух, то комбінація англійської нужди і французького революційного духа.

Правительство вислало військо і розігнало зібраних. Регент відповів на петицію ласкаво, обіцяв реформу і висказав „своє зачудуванє і біль над нуждою робучого люду“. Та при отвореню парламенту він заявив, що англійська виборча система найліпша з усіх, які мав коли небудь який народ на світі. Коли вертав з парламенту, йому накидано каміня до повоза. Тоді правительство переіменило парламент на потайний суд і предложило йому справозданє про „практики, збори і звязки... очевидно обчислені на загроженє публичного ладу“. Воно заговорило про „конспірацію, що має мету — зруйнувати всі політичні інституції королівства і підкопати основи власности“. Парламент ухвалив завісити „*habeas corpus*“ і дав право кожному мировому судді арештувати і взынати без суду авторів і продавців безбожних або бунтівницьких писань. Удар був вимірений особливо на пресу, котру один міністер назвав „вельми небезпечним ворогом конституції“. Окремий закон давав правительству право розв'язувати всякий збір, де побуджувано до ненависти і до погорди супроти уряду або супроти конституції; хто супротивляв ся наказови, міг бути покараний смертю (1817 р.).

Нужди се не усунуло і маніфестації проте йшли далі. Робітники без праці з Менчестеру вирушили пішки до Лондона, кожний огорнений простиралом. Сей „похід людей в простиралах“ арештовано по дорозі. В робітницьких районах на півночі відбувалися таємні сходи, йшли розмови про збройне повстання, а навіть купа людей сям-так зброєних рушила на Ноттінгем, а иньша по ночі напала на кілька домі. Було кілька голосних політичних процесів, в тім числі процес Уотсона, котрого увільнено, і процес Брандрета, проводиря ноттінгемського бунту, котрого засуджено.

Програму радикальної партії виложено остаточно в проєкті реформ, переданім парламентові Бордеттом, радикальним послом того часу. Жадано там: загального тайного голосовання, упорядкування виборчих округів, вибору парламенту лиш на один рік. Ся реформа була би одним замахом перенесла політичну владу на всю масу народу. Ні одна з давніх партій не згодила ся навіть піддати під дискусію ті жадання.

Та промислова криза якось минула, нужди поменшало, радикальна агітація притихла. При виборах 1818 р. опозиція вігів зміцніла здобувши собі замість 140 мандатів 270, та торійська більшість усе ще була величезна. В 1819 р. почала ся на ново торговельна криза а з нею й нужда; радикальна партія почала знов агітацію, особливо в копальнях і між ткачами, котрим найбільше дошкуляло зменшення плати і безробіття. Центром маніфестацій був сям разом не Лондон, але околиця Менчестеру. Так само як у 1816 р. радикали скликали величезне віче і приготували петицію жадаючи виборчої реформи. В ній було п'ять точок: загальне і тайне голосовання, вибір на один рік, нетикальність посольська, скасування цензу вибиральности (доси не міг ніхто бути послом, хто не виказав ся доходом із ґрунтової маєтності). На вічу в Патерлу коло Менчестеру, де зійшло ся 50.000 осіб, обношено в процесії хоругви з фригійською шапкою і написами: „Загибель збіжевим законам!“ „Свобода або смерть!“ (оклик французької революції) „Рівна репрезентація або смерть“. Оратор Гонт почав промовляти. Поліція хотіла арештувати його, посадила на коні місцеву міліцію, та народ боронив Гонта; тоді полк гусарів ударив на юрбу, багато людей повбивано (2 серпня 1819 р.). Радикали відповіли протестовим вічем і складкою для „жертв з Патерлу“; лондонська міська рада висловила своє обурення проти „несправедливого і незручного“ поступування уряду

і покликала ся на „право Англіїців збирати ся для нарад над хибами публичного життя“. Правительству закидувано, що потоптало одну з традиційних свобод Англії.

Та правительство не тільки не хотіло зробити слідства, але розпочало процес проти Гонта „за конспірацію задля зміни законів погрозами“ і перевело в парламенті ряд виємкових постанов, ославлених шість актів, тзв. „законів намордників“: 1. скороченє процедури при оскарженю, 2. заборона невосякам вправляти ся в уживаню оружя, 3. право мировим судиям до роблення по приватних домах ревізій і шуканя оружя, 4. право конфіскувати кожду бунтівницьку або безбожну книжку а по другім засуді вигнати автора з краю (уряд жадав навіть депортації), 5. заборона відбувати віча задля „обговореня жалоб в справах державних і церковних і приготовлюваня петицій“, заборона носити на зборах оружє, хоругви або відзнаки, 6. кожда політична часопись в обємі низше двох аркушів мусіла платити стемпель і складати кавцію (залог).

Коли так здушено всяку мирну маніфестацію, деякі загорілі радикали змовили ся в Лондоні, щоби, як тверджено, повбивати міністрів; уряд поарештував їх і повісив п'ятох (1820 р.). Пізнійше, коли грошеві справи поліпшали, радикальна агітація затихла.

В січні 1820 р. настав на королівство Джордж IV. Опозиція зараз звернула ся проти него. Їго жінка Кароліна, котру він відіпхнув і хотів не допустити, щоби прийняла титул королевої, приїхала до Англії проти єго волі і народ привитав її з великим ентузіязмом. Міністерство не посьміло налягти на парламент, щоби сей ухвалив розвід, котрого хотіло ся королеви. Джордж IV., зненавиджений за марнотратство, робленє довгів, пиянство, неморальне житє і грубіянство, не мав навіть стілько впливу над міністерством, що єго батько, і правительство почало хилити ся до парламентарного способу правління.

Партия торі все ще мала запевнену більшість. Та помалу до парламенту входили люде молодші, не так систематично ворожі всякій реформі. На опорожнені міністерські посади входили нові люде: в 1821 р. Піль, в 1822 р. Канинг і вони потроха повертали політику в инший бік. Канинг відірвав Англію від „Святого союзу“ абсолютних монархій і признав самостійність нових американських республік, що збунтувались були проти Іспанії.

Піль згодився предложити парламентови проєкти деяких реформ. Так переведено кілька часткових реформ, а власне:

1. Реформу карного закона, котрої домагався Ромайлі від 1808 р. та котру відкидала палата лордів. Піль перепровадив ухвалу, котрою скасовано майже сто злочинів караних смертю, таких як крадіж із склепової вистави, крадіж портмонетки, незаконне польованє.

2. І в економічній політиці заводжено деякі зміни, головню за впливом міністра Госкиссена. В Англії обов'язував ще „навігаційний акт“ з 1651 р., котрим заборонювано всім заграничним кораблям вести торгівлю в Англії; за те Англії грозили завсїди репресалії з боку иньших країв. В 1823 р. ухвалено закон, котрим уповажнено міністерство укладати трактати з иньшими нацїями, щоб їх кораблі в Англії були трактовані так само, як англійські. Коли державні доходи побільшали, правительсґво зменшило процент від довгів і упростило митові приписи, що були дуже розгалужені (обіймали поверх 1200 артикулів); деякі рубрики зовсім вичеркнено, в багатьох иньших значно зменшено мито (1823—25 р.). Правительсґво не сьміло ще скасувати збіжєвих законів, але 1823 р. приняло рухому скалю, по котрій можна було ввозити заграничне збіжє з хвилею, коли ціна виросла до 66 шіллінгів (замість давнїйших 80). Се ще не була ані свободна обміна ані свободна торгівля хлібом, та про те зроблений був пролом у старій прогібіційній системі.

3. Робітники, силкуючись здобути лїпші умови, творили спілки взаїмної заповоги з людей належних до одного і того самого роду праці; вони звали ся „дружні спілки“ або „фахові клуби“, пізнїйше „фахові звязки“ (Trade Unions). Та всі ті спілки підходили під закон з 1800 р. проти спілок, от тим то робітники часто перемінювали їх на таємні товариства, приймаючи навіть форми вільномулярських звязків. Лондонські робітники, лїпше зорганізовані і більше тямучі в політиці, мали зносини з радикалами і пробували вибороти собі свободу товариств. Один заможатїлий кравець Плес, котрого дім був огнищем радикальної робітницької партії, хитро провадив боротьбу. Радикальний посол Юм намовив міністрів Піля і Госкиссена перевести анкету над економічними наслідками трьох заборон заведених англійськими законами против: 1. еміґрації робітників, 2. вивозу машин і 3. робітницьких спілок. Таким робом робітницьке питање велизнуло ся

поміж двома іншими. Слідча комісія вислухувала свідчення цілої купи ріжнородних знавців про шкоди, які причиняє промисловий закон проти спілок; ті докази переконали її і вона подала проєкт — скасувати ті закони. Парлямент ухвалив справді скасувати їх, не зрозумівши гаразд цілої ваги сеї ухвали (1824 р.). Аж коли робітники користуючи ся свободою почали робити страйки і добивати ся законом утвердженого мінімуму плати, фабриканти і промисловці счинили крик домагаючи ся повороту до старих порядків. Нова анкета радила скасувати закон з 1824 р., та парлямент постановив піти середньою дорогою і так повстав закон з 1825 р. Робітникам лишено свободу закладання товариств і зв'язків, але тільки „задля означування висоти плати або часу праці“ (а не задля обмеження числа учеників ані задля недопускання роботи на штуки). Кожному, хто би задля підвищення плати вживав сили, погрози або застрашування, загрожено карою тримісячної примусової роботи. На основі сего припису судії засуджували страйкових робітників, що ганьбили своїх товаришів, котрі не покинули роботи. Се була половина свободи спілок, така сама половина постанови, як і всі тогочасні постанови.

Се був час важких явищ. В літературі ясніли тоді першорядні зорі, поети Байрон і Шеллі, виходили повісті Вальтера Скотта. Тодіж почала ся переміна комунікації і замість давніх тротоарів заведено гостинці биті дрібним камінцем по системі Шотландця Мак-Адама. В роках 1825—1829 збудовано першу залізницю з Ліверпуля до Манчестеру.

Від прилучення Ірландії в 1800 р. законодавство супроти католиків зробилось повне суперечностей. В Англії обов'язували давні закони, що не допускали їх до жадного уряду, до жадної корпорації, не позволяли їм бути ані виборцями ані вибраними. В Ірландії парляментарне правління 1780—1800 рр. допустило їх до права голосування. Таким робом ірландські католики мали більше прав, ніж англійські. Ірландські патріоти домагали ся скасування виїмкових законів супроти католиків. Про се довго йшла боротьба в парляменті під формою проєкта „закона про пільги для католиків“. В р. 1813 Греттен довів до того, що парлямент приступив до дискусії над сим проєктом. Але партія, що бажала панування англіканської церкви, поставила до бою більшість, що наважилася піддержати виключення католиків. Від тоді проєкт подавано парляментови що року і сей що року відкидав його. Аж

в 1821 р. він був прийнятий палатою послів, але відкинений палатою лордів. Королівська сім'я не хотіла й чути про него. Джордж IV. так само як Джордж III. заявив, що королівська присяга зобов'язує його піддержати англіканську церкву; князь Йоркський подав палаті лордів петицію проти католиків.

Та ірландські католики здобули ся на рішучий виступ. Вони оснували „Католицький зв'язок“ (1823 р.) під проводом талановитого бесідника, адвоката О'Коннеля, що в ім'я свободи домагав ся скасування виїмкових законів. Парламент ухвалив закон, де заборонено засновувати такі зв'язки; „Католицький зв'язок“ зараз розв'язав ся, та зараз же й зреформував ся, змінивши свої статuti.

Партия торі на цьому питанні поділила ся на двоє. В р. 1825 більшість посольської палати ухвалила проєкт реформи; міністерство було поділене, а коли хорий лорд Ліверпуль уступив, замість него став прем'єром Каннінг, прихильний еманципації католиків (1827 р.). По його смерті і по однім коротким міністерстві, що розбило ся через незгоду міністрів, настало міністерство Веллінгтона, в котрому були „старі торі“, вороги всякої реформи, і Каннінгіти (приятелі Каннінга), прихильники еманципації. По якімсь часі Каннінгіти уступили. Та партия вігів проти волі міністерства переперла в палаті послів скасування виїмкових законів проти протестантських диссидентів; скасовано закон, що змушував усякого перед вступленням на якийсь уряд причащати ся по англіканському обряду (1828 р.). Се була також половина постанови, бо полишено обов'язок — підписувати декларацію проти переміни хліба на тіло Христове при причасті, а се вистарчало в повні, щоби відсунути католиків; та все таки система виїмкових законів була підкопана. О'Коннель підвів ще одну пробу, щоби переконати правительство, що мусить уступити. Він виступив кандидатом у графстві Клер проти одного члена міністерства і хоча як католик він не міг засідати в парламенті і хоч особисто був незнайомий у графстві, духовенство намовило всіх виборців католиків, що віддали голоси на него (1828 р.).

Вернувши з парламенту на міністерство Піль зважив ся виступити з проєктом еманципації католиків. Король зразу згодив ся, потім спротивив ся; Піль подав ся до димісії; Джордж IV. прийняв її, та не знайшов нікого, хто-б захотів узяти міністерство, і надумав ся таки покликати Піля. В 1829 р. ухвалено 348 го-

лосами проти 160 знести всі обмеження католиків, та рівночасно підвищено виборчий ценз у Ірландії, щоби відсунути від голосування вбоге селянство.

Ще в XVIII віці віги домагалися виборчої реформи, та радикали скомпромітували цю справу. Колиж Россель знов підняв боротьбу в ім'я вігів, зразу не йшло діло про загальну демократичну реформу. Їго проєкт лишав голосоване з характером привілею (franchise), а тільки хотів перенести сей привілей із деяких „глухих замків“ на деякі нові міста. Торійська більшість згодилася (1821 і 1827 р.) уступити тільки два замки. Та помалу реформа зробилася популярною, партія вігів підтримуючи її здобувала собі чим раз більше голосів, а партія торі слабла через непорозуміння між більшістю партії і Каннінгітами в справі католиків.

Палата громад вибрана по смерті Джорджа IV. (1830 р.) мала вже лиш слабеньку торійську більшість. Французька революція 1830 р. підняла духа у прихильників реформи. Рух виходив із промислових реґіонів на півночі і заході, що зробилися найбільше заселеними, а мали найменшу репрезентацію в парламенті. Центром зробився Бірмінґем, де заснувалася „Політична єдність“ з метою агітації за реформою. Голова торійського міністерства Веллінґтон не розумів настрою в краю. Коли при отворенні палати лордів шеф вігської опозиції Ґрей почав промовляти за реформою, Веллінґтон заявив, що „не чув ані не читав ніякого доказу на те, буцім то теперішня репрезентація краю потребує якоїсь зміни, а навіть коли-б його присилувано уложити виборчий закон для якогось краю, особливож для Англії, то він не міг би запевнити, що зробить щось таке добре, як теперішній закон, бо людська природа нездібна підняти ся за одним розмахом на сам верх досконалости, а він силкував ся-б тільки уложити такий закон, котрий подавав би такі самі наслідки, як теперішній“ (листоп. 1830 р.).

Ся заява була причиною упадку торійського міністерства; в палаті послів воно лишилося в меншості при голосуванню над цивільною літою, бо віги і Каннінгіти з торійської партії зробили коаліцію. Новий король Вілліям IV. покликав наслідком сего коаліційне міністерство під проводом віґа, лорда Ґрея, а сей подав парламентови проєкт виборчої реформи. Він зажадав, щоби

не змінюючи числа послів, у 60 глухих замків відібрати їх 119 мандатів, 46 замкам признати тільки по одному мандатові і всі ті мандати розділити на густійше заселені графства і на великі міста, що доси не мали ніякої репрезентації. Се була також компромісова реформа, в дусі вігів, вельми не подібна до тої, якої хотіли радикали. Та про те й її повитано в парляменті іронічними насміхами; торийська більшість завзято поборювала її, а при другім читаню проєкт ухвалено більшістю тільки одного голоса.

Міністерство розв'язало посольську палату. При виборах 1831 р. партія вігів виступила до бою за реформи, під окликом: „Виборча реформа, все через реформу, нічого як тільки реформа“, і перший раз від 1783 р. вона здобула більшість у парляменті. Сей ухвалив реформу. Але палата лордів відкинула її. Се викликало по великих містах політичну агітацію майже революційну, головню серед робітників, під проводом радикалів.

Купка робітників теслів у Лондоні завязала 1831 р. на вір релігійних товариств методистів загальну спілку пн. „Національна єдність робітницьких верстов“ з метою — поправити долю робітників а задля сего вибороти їм загальне голосованє. Се була хвиля, коли провідники робітницького руху захотіли злучити до купи всі дрібні місцеві фахові товариства, що доси стояли кожде окремо, в великі загальні звязки і через се здобути доволі сили, щоби змусити фабрикантів до признання мінімум плати. Один робітник прядільник, ірландський католик Догерті завів у Менчестері „Національну спілку для охорони праці“ (в лютім 1830 р.), зложену особливо з ткачів, та вона упала задля недостачі фондів.

Зблизивши ся з собою в тих спілках робітники відновили тактику радикалів з 1819 р., але при тім подали руку буржуазній партії вігів, щоби добити ся реформи, якої ждали віги. Вони надіяли ся покористувати ся сею частковою реформою, щоби підготувити радикальнійшу. Вони достарчили вігам народніх мас потрібних для зорганізования демонстрацій, віч і величезних процесій у Лондоні і в Бірмінгемі. Сей людський рух додав вігам сили до побореня опору лордів; вони нагнали їм страху, що коли не схочуть уступити, то вибухне загальне повстанє. Віче скликане „Політичною єдністю“ до Бірмінгему ухвалило навіть не платити податків, доки не буде ухвалена реформа.

Палата послів на ново ухвалила виборчий закон (в марті 1832 р.); палата лордів не сміла вже відкинути його, та про-

бувала покалічити. Тоді міністерство зажадало від короля примусу на лордів і загрозило їм, що подасть до іменования цілу купу нових лордів, щоби досягнути иньшу більшість. Та король не пристав на се, прийняв димісію міністерства і попробував навіть зложити торійське міністерство під проводом Веллінгтона. Але торі не мали відваги брати в руки керми правління і король мусів згодити ся покликати знов міністерство з вігів і обіцяти йому іменование нових лордів. Тоді палата лордів уступила і ухвалила новий виборчий закон 9 голосами більшости (1832 р.).

Реформа 1832 р., здобута з таким трудом, була компромісом між старою системою, якої боронили торі, і основною реформою, якої ждали радикали. Організація лишилася давня: палата послів вибрана на сім літ, право голосовання вважалося привілеєм (*franchise*), було ограничене на давні упівілеювані корпорації (збори графств, замки, університети), привязане до посідання нерухомих дібр, лишилася давня форма вибору, явне і писемне голосоване (*poll*) при зглядній несправдженій більшости лишилося й давнє число послів (658). Та новий закон усунув надто різку нерозмірність репрезентації між південно-східною і північно-західною частиною краю і скандальні надужитя, глухі замки, повільне веденє писемного голосовання і надто нерівномірні виборчі відносини в різних замках. Все те досягнуто ось якими трьома частковими постановами:

1. Новий розділ мандатів: замкам відібрано 143 мандати так, що 56 замків і місточок, де жило менше як по 2000 душ, стратили зовсім право вибирати посла, а 30 мали на далі замість двох вибирати по одному. Ті мандати роздано містам, що доси не вибирали жадного посла (44 великим містам, що одержали по два мандати, а 20 містам по одному), 65 дано англійським графствам, 8 додано Шотляндії, 4 Ірляндії а 3 Уельсови.

2. Видано одностайний регулямін для означеня виборчих прав. В графстві був виборцем кожний посідач нерухомого маєтку, що давав 10 ліврів доходу, або дому з таким же доходом.

3. Голосованє на посла мало відбувати ся не довше як два дні.

Загальне число виборців по графствах побільшило ся з 247.000 на 370.000, по замках і містах із 188.000 на 286.000; виборці чинили тепер не 32-гу, але 22-гу часть усеї людности.

Більша частина робітників ще й тепер не була припущена до голосовання; приріст виборців пішов на карб дрібної буржуазії, фермерів і державців, що здобули право голосовання в графствах, а особливо в північних і західних промислових округах, де міста, що доси не мали репрезентації, здобули тепер чимало мандатів. Це не була демократична реформа, але в усякім разі був безповоротний вилом у старій системі правління. Палата послів від тепер зробила ся корпорацією справді виборною і репрезентативною; її піддержувала і контролювала прилюдна оцінка краю і вона швидко зробила ся самотнім володарем і знарядом реформ*).

II. Англія між двома реформами 1832—1867 р.

Виборча реформа 1832 р. була кінцем старого правління в Англії. Тепер уже майже не було послів іменованих магнатами. Великі промислові міста вийшли в течію політичного життя; палата послів зробила ся далеко менш аристократичною і більше репрезентативною, ніж була вперед.

*) Із книги: *Histoire politique de l'Europe contemporaine. Évolution des partis et des formes politiques 1814—1896*, par Ch. Seignobos, maître de conférences à la Faculté des lettres de l'Université de Paris. Paris 1897, стор. 10—35. Із бібліографії жерел і помічних книг до студіювання справ та подій згаданих у цьому розділі, зведеної автором (стор. 35—37) наведемо тут тільки деякі книги, що можуть бути легше доступні нашій громаді. Дуже добрі біографії всіх видніших політичних, наукових і літературних діячів Англії подає „*Dictionary of national Biography*“, що виходить у Лондоні. Найліпша історія новочасної Англії написана Уельполем (*S. Walpole, A history of England since 1815*, 8 томів вид. в pp. 1878—1890); дуже добру історію англійського парламентаризму зладив Тод (*Alpheus Todd, On parliamentary government in England*, 2 томи, друге вид. 1887—1889 р.), а по французьки Франквіль (*Franqueville, Le gouvernement et le Parlement britanniques*, 3 томи, 1887 р.). Про місцеву адміністрацію перед реформами найліпша праця Інаїста (*Rud. Gneist, Das englische Verwaltungsrecht der Gegenwart Selbstverwaltung, Kommunalverfassung und Verwaltungsgerichte in England*). Про англійський робітничий рух див. Луїо Брентаніо, *Die englischen Arbeitergilden der Gegenwart* а також S. Webb, *History of Trade Unionism*, 1894. Про економічний перестрій англійської суспільності див. W. Cunningham, *The growth of english industry and commerce in modern times*, 1892. Про податки A. Wagner, *Finanzwissenschaft*, 1887; про Ірландію: de Presensé, *L'Irlande et l'Angleterre*, 1889.

Переміна швидко показала себе видними знаками: збільшило ся число спорних виборів, число годин засідань парламенту, число послів присутних на засіданнях, число томів виданих посольською палатою (від 1824 до 1832 р. їх було пересічно 31 на рік, від 1832 до 1840 р. 50); число петицій дійшло до того, що 1839 р. не було часу взяти їх усіх під дискусію.

Явність збільшала ся також. Доси її тільки толеровано; в р. 1832 палата ще не хотіла подавати до прилюдної відомости посольські голосовання, а коли О'Коннель оголосив їх у Ірландії, підняв ся крик проти сего нарушеня свободи слова. По закону засідання і голосовання парламенту мусіли лишати ся тайними, як се само собою розуміло ся в середніх віках. Але потреба явности перемогла; коли саля засідань парламенту згоріла, збудовано нову вже з галерією для публіки (1834 р.). Пізнійше сама посольська палата ухвалила оголошувати реєстри голосовань поодиноких послів.

Стародавня процедура в парламенті лишила ся такою, як була, тільки голосованє відбувало ся так, що кождий член виходив із салі і входив назад переходячи поперед скрутаторів. Звичайно дискусії відбували ся на півурядовім засіданню, так званім „комітеті цілої палати“ під проводом звичайного голови вибраного *ad hoc* (*chairman*); тільки узвали і голосовання відбували ся на урядових засіданнях, по стародавнім формам, під проводом спікера (бесідника, урядового президента) в перуці, з масою зброї на столі. Кждий посол, як і вперед, промовляв із свого місця, трибуни не було; кождий мав право ставити внески і промовляти так довго, як йому хотіло ся; припису про замкненє дискусії не було. На ділі палата ухвалювала майже тільки проєкти предложені міністерством, — і так воно є й доси.

Та про те, заховуючи давні форми, посольська палата перейшла до ролі більше діяльної. Вибрана більшим числом і то незалежійших виборців вона прихилила ся до реформаторської політики і до парламентарного правління. Давні традиційні партії покинули свої старі історичні назви торіїв і вігів; партія вігів зілявши ся з радикалами назвала себе ліберальною, а партія торіїв назвала себе консервативною. Її проводир Піль заявив у виборчім маніфесті 1834 р., що приймає реформу як „остаточну і безповоротну розвязку конституційного питання; хто бажає краєви добра, той не повинен ані явно ані посередніми спо-

собами нарушувати її". Англійська консервативна партія завсїди держала себе так, що поборювала реформи перед їх заведенем, але приймала їх по dokonаню і ніколи не пробувала робити реакцію, щоби знівечити їх. Перед реформою панували консерватисти піддержувані шляхтою і духовенством; по реформі дуже часто мала більшість партія ліберальна при помочи промисловців і диссидентів; за 34 роки вона мала більшість протягом 25-ти літ.

Уряд перестав уважати пресу своїм ворогом. В 1836 р. газетний степпель знижено на 1 пенні (троха менше, як наш кр.) від нумеру а в кінці 1855 р. його скасовано зовсім. Число газет не дуже побільшало (в Англії й доси щоденних газет мало, та вони друкують ся в величезному числі примірників), за те число степпельованих примірників, що 1836 р. виносило 36 мільонів, 1838 дійшло до 53, а 1855 до 107 мільонів. Прасові процеси зробили ся рідкістю, а практична свобода дискусії стала ся повною.

Торійські міністерства усунули були парламентарне правління, ліберальні міністерства відновили його. Остаточно ввійшло в звичай поручати провідникови більшости добір членів міністерства і віддавати міністерству правління без вмішування короля, відповідно до формули, що в тім часі зробила ся клясичною: король панує, але не порядкує державних справ (*le roi regne et ne gouverne pas*).

Уїлліам IV. ще раз попробував уперти ся на своїй прероґативі і взяти собі міністерство, якого бажало ся йому. Палата послів вибрана в р. 1832 на підставі нового виборчого закона мала велику ліберальну більшість. Ліберальне міністерство Грея держало керму правління до 1834 р. Коли воно не могло поєднати ся на питаню про церковні добра в Ірляндії, Грей уступив а замість него провід над міністерством обняв Мельбери. Та король не любив прихильників реформи. Коли провідник (*leader*) ліберальної партії в палаті послів був іменований льордом, король відправив міністерство простим письмом до Мельберна, заявляючи, що не вірить в постійність міністерства, і зложив консервативне міністерство під проводом Веллінґтона, потім Піля; се було міністерство меншости. Піль розв'язав палату послів; в новій палаті ліберали таки ще мали більшість, хоч трохи меншу. Піль пробував урядувати, та одержавши чотири рази меншість при голосованях уступив заявляючи, що „відповідно до практики, до принципів і до

тексту конституції правительство не повинно упирати ся при кермі, коли лояльні проби покажуть, що проти него рішучо стоїть більшість палати послів, навіть коли би те правительство, так як ось тепер, тішило ся довірем короля і мало за собою більшість палати лордів“. Се був принцип парламентарного правління, висловлений самим проводирем консервативної партії (1835 р.). Від тоді ні одно правительство в Англії не пробувало нарушити сей принцип.

Швидко замість Уїлліама IV. настала на королівство єго сестринка Вікторія (1837 р.). Протягом свого довгого пановання вона звела свою прерогативу до того, що всякий раз поручала утворенє міністерства проводиреві більшости в палаті послів. Замість старої теорії про рівновагу трьох властей: короля, лордів і громад визначила ся теорія „рівноваги партій“. Партія, що має більшість у палаті послів, повинна обняти міністерство і держати керму правління, бо вона має довіре більшости виборчих корпорацій; коли вона стратить сю більшість, мусить відступити власть тій партії, що здобула собі більшість; уступивши вона бере ся далі і готовить ся до нової побіди під проводом признаного голови, що називаєть ся керманичем (leader) опозиції. Таким робом ті дві партії становлять два правительства: одно при кермі, друге готове обняти керму; виборці держать рівновагу між ними і перехиляють вагу раз на сей бік а раз на той*). Від 1832 до 1868 р. ліберали і консерватисти пять разів міняли ся місцями. Із сеї практики виснувано доктрину, що англійське парламентарне правління опирає ся на поділі всіх виборців тільки на дві партії, що борють ся за перевагу. На ділі англійські партії не все були виразно розділені. Консервативна партія розколола ся 1847 р. на дві фракції, одна за свободою торгівлі, друга против, так як 1827 р. одна частина її була за еманципацією католиків, а друга против. Ліберальна партія поділила ся в справі армії в 1852 р., в справі війни з Китаєм в 1857 р. і в справі вибор-

*) Ось реєстр міністерств: ліберальне (Ірей, потім Мельбери) 1832—1834; консервативне (Піль) 1834—1835; ліберальне (Мельбери) 1835—1841; консервативне (Піль) 1841—1846; ліберальне (Россель) 1846—1852; консервативне (Дербі) 1852; ліберальне (Ебердін, потім Пальмерстон) 1852—1858; консервативне (Дербі) 1858—1859; ліберальне (Пальмерстон, потім Россель) 1859—1866; консервативне (Дербі, потім Дізраелі) 1866—1868.

чої реформи в 1866 р. У всіх тих випадках діссіденти одної партії робили союз з противною партією і власть таким робом переходила в руки не одноцільної більшости, але в руки коаліції, на перекир теорії. Надто обік двох великих партій повстали дві нові групи, партія радикальна і партія ірландська. Звичайно обі вони голосували з партією ліберальною, але заховували собі незалежність; їх члени не сиділи ані на правій, ані на лівій стороні, вони стояли „за кратою“.

От так по реформі 1832 р. скріпило ся англійське парламентарне правління, правління недавнє, що триває без перерви тільки протягом панованя королеви Вікторії. Так витворило ся супірництво партій основане на правилі більшости, але при помочи механізму далеко менше докладного. ніж се виказує класична теорія.

Дійшовши до власти ліберальна партія покинула всякі політичні реформи а взяла ся виключно реформувати адміністраційну організацію. В Англії був доси тільки двоякий територіяльний поділ, на графства і на парафії. Всі місцеві справи, звільна сплоджені цивілізованим житєм, як ось опіка над убогими, побір податків, служба здоровля, дороги, поліція були в руках парафіяльних рад, а особливо мирових судиїв, що завідували краєм безплатно і без контролі. Міста і замки не підлягали їх власти і творили самостійні округи; там адміністрація була в руках муніципальних корпорацій, зложених із упривілейованих ділчів, що здавали рахунки одні перед одними; навіть поліційну службу відбували тут констеблі, місцеві обивателї, за дармо. Ліберали признали сю адміністрацію несправною, слабою і самовільною.

Англійська ліберальна партія не мала звичаю робити якусь реформу методично; та протягом кількох літ вона зробила кілька часткових реформ, що хоч без суцільного пляну, все таки досить переміннили старі адміністраційні порядки.

1. Заведено окрему поліцію для Лондона, себ то для околиці обмеженої промінем обведеними довкола Чарінг-Кросса. Ся поліція складала ся з фахових поліціантів (полісменів), платних, з військовою організацією і дисципліною; та шануючи англійські звичаї їй полишено давню назву констеблів, а замість оружя дано їм коротку палочку, що здаєть ся тільки ознакою, та котрою в потребі можна оглушити противника.

2. Зреорганізовано опіку над убогими. Доси вона належала до компетенції кожної громади так як у XVII віці ї була удержувана з податку наложеного на заможніших мешканців. Комісія вибрана 1832 р. для розсліду сеї справи виказала великі надужитя. „Наглядачі над убогими“ поводили ся як неограничені пани з бідними і їх дітьми; щоби зменшити громадї тягар, вони продавали дітей промисловцям, а ті силували їх працювати по 16 годин на добу; дочок убогих вони віддавали замуж за вбогих із иньших парафій, часом навіть продавали робітників або замикали в домах для вбогих, що були мов вязниці нездорові і нехарні. Щоби не наражувати парафію на нові видатки, вони прогонювали вбогих, що шукали роботи, не дозволяли винаймати їм мешканя а навіть веліли руйнувати їх мізерні хатки. Та про те все видатки на запомогу росли страшенно. Від кінця XVIII в. держав ся звичай давати запомогу відповідну до ціни хліба кождому денному зарібникови, що не міг вижити зі своїх заробітків. З того користали фермери платячи своїм робітникам зовсім нужденно, і таким робом зарібники здобували собі право на запомогу. От так маїгнати і фермери оброблювали свої лани по части коштом парафій, а зарібники не надїючи ся ніколи добити ся нічого лїшого зійшли на бідолахів, що брали запомогу. „Податок на вбогих“ виріс страшенно і виносив 7 мільонів фунтів штерлінгів річно, а надто був розложений дуже нерівно; були такі парафії, де він пожирав увесь чистий дохід. Парлямент переляканий зважив ся на радикальну хоч і непопулярну реформу, ухвалену 1834 р. Вона складала ся з трьох законів: 1. постановлено в принципі не давати запомоги нікому крім калїк; 2. кождий здоровий бідак, що запросить запомоги, мусить піддати ся пробі (test), себто йти до робучого дому (workhouse), де йому дадуть їсти, але за те він мусить робити і піддати ся дісциплїні; 3. кілька парафій має право злучити ся в звязок (union), розділити між собою податок рівнійше і удержувати спільним коштом окружний робучий дім. Сей закон видав ся дуже острим для вбогих, та про те він мав деякий вплив. Богато робітників не захотїло йти до робучого дому і волїли не брати запомоги, плата побільшала троха, видатки на запомоги поменшали (в 1837 р. виносили тільки 4 міль. ф. шт.). Се був початок адміністраційної організації. Між графством і парафією повстав переходовий ступінь — звязок (union) під кермою вибраних комісарів і підвладних їм окремих урядників, що

брали плату і не належали під владу мирового судії. Се був перший пролом в системі англійської безплатної, аристократичної адміністрації.

3. Щось подібне зроблено в 1835 р. для публичних робіт. Парафії злучено в округи (district), що мали спільним заходом будувати і удержувати дороги. Над усіма стояло центральне бюро в Лондоні, округами завідували інспектори вибрані людністю. Скасовано дороги з рогачками, побудовані приватними людьми, що вели собі платити за проїзд побираючи мито. За те залізні дороги полишено приватному промислові; держава о стільки хіба мішала ся до їх будови, що ухвалила закон про експропріацію ґрунтів під будову.

4. Так само потворили ся звязки для справ здоровля і гігієни, що мали свої окремі санітарні бюро.

5. Законом про муніципальні корпорації з 1835 р. зреформовано уряди міст і замків, скасовано привілеї давних міщан; усім, хто платив податок, надано право голосованя при виборі міської ради, і всі такі ради зорганізовано однаково: вони склалися з голови (mayor), старшин (aldermen) і радників.

6. Законом з 1836 р. утворено окрему категорію урядників, реґістраторів (registrars), що мали записувати всі акти цивільного стану: уродини, смерті, слюби. Таким способом заведено правильні цивільні метрики. Духовні провадили свої метрики й на далі, та від тепер можна було брати слюб і без них, удаючи ся просто до сьвітського реґістратора.

7. Освіта в Англії була цілком полишена приватній ініціативі; більша частина дітей не ходила до шкіл. Се була одна з тих ліберальних доктрин, що держава не повинна мішати ся до освіти. Першу щербину в тій доктрині зроблено 1833 р., коли одній приватній спілці дано 20.000 фунтів шт. за помочи на заснування шкіл. Далі вибрано комісії для розсліду сеї справи (1834 до 1837 рр.). В кінці міністерство 1839 р. виступило з проєктом — заснувати центральний уряд для догляду, так зв. „комітет приватної шкільної ради“ і завести кількох шкільних інспекторів. Та палата лордів відкинула сеї проєкт. Остаточно його таки переведено, але з змінами, яких домагали ся прихильники англіканської церкви, що вважали школу церковною доменею: інспектори мусіли мати затвердження від єпископа і мусіли пода-

вати йому справоздання. Помалу бюджет на освіту більшав; 1851 р. він виносив 164.000, а 1861 р. 800.000 фунтів шт.

8. В карнім законі змінило ся лиш те, що скасовано виставлюване під ганебний стовп (пренгір) і різки а також поліпшено порядки в в'язницях.

9. В 1839 р. dokonano також реформи пошти. Замість „листової оплати“, високої і змінної, що платив адресат післанцеві при дорученю листа, заведено поштові марки по низькій і незмінній ціні; їх купував і наліплював той, хто вислав листа (ціна марки для Англії поставлена була в 1841 р. 1 пенні). Компетентні люде з поштової служби голосили, що ся реформа буде непрактична, але директор вияснив, що кур'єри не можуть набігати ся з усіма надаваними листами а поштовий уряд упаде під навалом праці.

Наслідком сих реформ виробила ся в Англії адміністрація хоч і неповна, але зорганізована на нових основах. Давні місцеві власти вибрані зпоміж шляхти (sherif, lord lieutenant, coroner) існували лише для паради; тільки мирові судії мали ще дійсну власть. Та обік них урядували виборні ради і платні урядники союзів, що почали займатися практичними справами. Для завідування ними утворено нову власть в Лондоні, бюро місцевої адміністрації (local government board) — зарід інституції, що зробила ся потім чимсь в роді міністерства внутрішніх справ. Оттак адміністрація краю помалу переходила з рук сільської аристократії, що урядувала безплатно, в руки спеціальних корпорацій з виборних делегатів і функціонерів, тільки що тих функціонерів іменують самі місцеві власти, а не центральне правительство, як у Франції.

Тимчасом промислові кризи йшли одна за одною і тягли за собою періодичні кризи безробіт'я і низької плати. Се була пора найбільшої нужди в великих промислових містах; її сліди лишили ся в літературі: дві знамениті повісти, „Тяжкі часи“ Діккенса і „Сибіля“ Дізраелі описують нужду і розпуку робітників. Урядові анкети про причини холери, про стан жінок і дітей у копальнях виявили страшні факти нужди і смертльности; робітники по просту душили ся в тісних мешканях, в Менчестрі десята часть людности жила в темних і нездорових норах, діти спали на вохкій підлозі, в Лондоні сім'ї з 8 душ тулили ся в одній кімнаті, в одній парафії в Дорсеті випадало пересічно на один дим

по 36 мешканців. Плата виносила 8—10 шілінгів (3·20—4 гульд.) на тиждень для цілої сім'ї і то в пору, коли хліб був дуже дорогий. Надто розширений був спосіб виискування при помочи тзв. троку (truck), тобто звичаю, що робітник замість плати брав поживу по підвищеній ціні на користь фабриканта. З тогочасних англійських урядових справоздань понабирали оба теоретики соціалізму, Маркс і Енгельс, величезну силу практичних прикладів капіталістичного вииску.

Робітники пробували поліпшити свою долю вязучи ся в спілки. Вони вже мали синдикати з товаришів того самого ремесла, аби гуртом умовляти з фабрикантами умови праці, і хотіли творити ширші спілки. Се була думка новатора філіантропа, Оуена, що сам мав велику фабрику полотна. Перемінивши свою фабрику на взірцеву спілку він почав проповідувати „кооперацию“, взиваючи робітників вязати ся в спілки і продукувати спільно, замість робити для капіталіста і на него.

Від 1824 р. Оуен засновував „кооперацийні спілки“, що від 1829 р. відбували конгреси своїх делегатів. Засновано особний місячник для пропаганди кооперациї і збогачено словник висловами, що від тоді лишили ся в устах робітників усього світа: „кооперация“, „продукційна верства“, „рівна вартість праці“, „принцип рівності“; навіть назви „соціаліст“ уживано тут у-перве. Отся пропаганда скріпила у робітників погляд, що у всіх робітників є спільні інтереси і що всі вони мусять поступати згідно.

Почали ся проби творити спілки з усіх робітників одного ремесла і вязати до купи робітників із усіх ремесел. Рух, що в часі агітації за виборчою реформою 1831 р. звернув ся був до політики, зробив ся потім знов чисто робітницьким. Оуен попрабував завести 1832 р. банк, що мав пускати в оборот бони в вартості денного заробітку, та банк упав. Він заснував „Товариство для відродження нації“ з метою — добити ся закона, котрим би усталено робучий день на 8 годин, щоби робітник мав час на освіту (в грудні 1833 р.). Пізнійше він заснував великий „Народній промисловий звязок“ [Trades Union*)], спілку всіх

*) Не треба мішати сего звязку, Trades Union, тоб то одиякої спілки всіх ремесел, про яку думав Оуен, з ремесловими спілками (Trade Unions), тоб то синдикатами окремими для кожного ремесла, які є й доси.

ремесел в формі федерації льюж на взір вільномулярських. Ті льюжі, се були синдикати робітників одного ремесла, але зорганізовані з певними обрядами; нових членів приймали на тайнім засіданню, де являла ся фігура смерті; новак переходив пробу з шпадами і сокирами і складав присягу. Се не був новий звичай; новим було те, що до льюж приймали селян і навіть жінок. „Зв'язок ремесел“ (Trades Union) розсилав своїх місіонерів і швидко дійшов до пів мільона членів. Їго метою було — зорганізувати загальний страйк і присилувати парламент, щоб ухвалив вісьмогодинний робучий день.

Отся агітація нагнала страху промисловцям і політикам. На зв'язок робітників „хлібодавці“ відповіли зв'язком фабрикантів (ще 1833 р.); вони завзяли ся не давати роботи жадному робітникови, що належить до синдикату; приймаючи робітника вони ждали від него писаної заяви, що він не належить до жадного робітницького товариства. Обі сторони воювали одна з одною. Робітники робили страйки, щоби присилувати фабрикантів до підвищення плати або до скорочення робучого часу; фабриканти замикали свої робітні для робітників, членів синдикатів (се називало ся lockout), щоби довести їх до голоду.

Правительство перелякало ся і запитало професора політичної економії, Нассау Сеніора, а сей радив видати виемкові закони против робітників. Ліберальне міністерство не хотіло ломати „конституційної свободи“, але сам король візвав його виступити против робітників, і перший міністер Мельборн заявив іменем своїх товаришів, що признає синдикати злочинними інституціями: се, мовляв, „нелегальні конспірації“, котрі треба крати іменем закона (в серпні 1833 р.). От і почало ся переслідуванє членів робітницьких товариств головнo за ту провину, що складали присягу товариству не признаному законом. Найголоснішою була справа процесу шістьох денних зарібників з Дорчестру. Се були селяне, що заснували „Приятельське товариство рільних робітників“ з тою метою, щоби задержати плату в висоті 10 шіллінгів (6 зр.) на тиждень, котру фермери знизили були на 7 шіл. Вони приймали членів з обрядами перенятими від одної льюжі зв'язаної з „Союзом ремесел“ (Trades Union). Їх засуджено на сім літ заслання за незаконну присягу (в марті 1834 р.) і правительство наказало без проволочки посадити їх на корабель.

„Союз ремесел“ при помочи інших загальних товариств скликав величезне віче, щоби подати міністерству петицію за засудженими. На полі коло Лондона робітники поуставляли ся в ряди по ремеслам і величезною процесією йшли через місто під проводом сьвященника, що їхав на кони. Будівляні робітники покинули роботу (в серпні 1834 р.). Пізнійше завязав ся окремий комітет з наміром — добити ся увільнення засуджених.

Але ті великі загальні товариства, зложені головню з найбіднійших робітників, ткачів, прядільників, углекопів, рілних зарібників, не мали грошей, щоби могли видержувати страйки і упадали задля браку фондів. Оуен перемінив (в серпні 1834 р.) „Союз ремесел“ на „Британське і чужоземне товариство для промислу, людськості і звана“, що мало собі гуманітарну мету — завести „новий моральний сьвіт“ і таким робом поєднати верстви і цілу суспільність. А тимчасом процеси йшли далі. В Глязгові в Шотляндії 5 робітників, прядільників бавовни, засуджено на сім літ заслання (1837 р.), а парлямент вибрав комісію для розсліду, чи робітницькі звязки є легальні, чи ні. Робітники знеохочені покинули думати про велику загальну боротьбу, до котрої б мали стати всі робітники злучені в одну спілку.

Радикальна партія, що злучила ся була з вігами для маніфестацій 1831 р., надіяла ся підготовити виборчу реформу і заведенє загального голосованя і від 1832 р. піддержувала ліберальне міністерство. Коли настала королева Вікторія, радикали зажадали виборчої реформи. Россель відповів, що реформа вже скінчена, а парлямент підпер його більшістю 500 голосів проти 22.

Тоді радикали почали знов демонстрації за виборчою реформою. Вони порозуміли ся з робітниками, що були розрухані великим звязковим рухом 1834 р. Оуенові ученики пробували добити ся соціальної реформи через приватні робітницькі товариства; коли се не вдало ся, вони хотіли добити ся реформи через зміну законів, значить, треба було здобути більшість в парляменті, а се можна досягнути маючи за собою більшість виборців. Значить, треба було надати право голосованя робітникам. Першою умовою соціальної реформи була виборча реформа; се був поворот до політики радикалів з 1816 року.

Порозумінє між старими радикалами-індивідуалістами, і робітниками-соціалістами, учениками Оуена, було доконане на спільній нараді. Керманичем руху був „зв'язок лондонських робітни-

ків“, політичне робітницьке товариство засноване в 1837 р. робітником оуеністом Льоветтом, що здавна товаришував з радикалами. Постановлено держати ся знов тактики радикалів, подати парламентови петицію за загальним голосованем і підперти її великим числом демонстрацій по всьому краю. Петиція уложена в Лондоні (чи то Льоветтом, чи то Плессом, старим проводирем радикалів) була опублікована в маю 1838 р. і висловлювала 6 жадань: загальне голосоване, таємне віддаванє голосів, нетикальність послив, скасованє цензу вибиральности, парламент вибираний на 1 рік, поділ краю на округи для рівного розкладу мандатів. Льоветт з разу жадав також права голосованя для жінок, та потім відступив від того жаданя. Отся петиция отримала назву „Народньої хартії“ (charter of people). Шість точок сеї хартії, се було повторенє жадань радикалів з 1816 і 1819 р. „Чартизм“, се була коаліція старої політичної партії радикальної з новою робітницькою партією соціялістичною.

Проводирі чартистів заходили ся, щоби зібрати як найбільше підписів на свою „Хартію“ а рівночасно порушити прилюдну думку великими масовими демонстраціями. Агітація чартистів тягла ся десять літ (1838—1848) з антрактами деякого успокоєня. В ту саму пору була велика промислова криза; безробітні робітники творили головну масу демонстрантів. Найбільше їх було в Лондоні і в промислових околицях, на заході (Ліверпуль, Менчестер, південний Уельс) і в середині краю (Лідс, Шеффільд). Були три великі рухи чартистів, що зазначили ся трьома монстр-петиціями (1838—39, 1842, 1848 рр.).

Агітація почала ся по зложеню „Хартії“ (в маю 1838 р.). Коло Менчестру відбували ся величезні віча, деякі в ночі при свьітлі смолоскіп. Головний бесідник, старий диссидентський пастор Стефенс ось як вияснював основи Хартії: „Кождий вольний чоловік, що дихає вольним божим повітрєм або копле вольну божу землю, має право на домашнє огнище“. Він кликав присутних, щоби хапали до рук списи і стрільби. Торі жадали виємкових законів так само як 1819 р., та ліберальне міністерство не згодило ся. Россель заявив (в жовтні 1838 р.), що народ має право збирати ся і промовляти. Тронева бесіда 1839 р. заявила, що правительство цураєть ся всяких репресийних законів і „покладає довіре на здоровий розум і мудрі постанови народа“.

Чартисти, маючи свободу діяльності, скликали збори робітницьких делегатів, щоби надати напрям усеї рухові; вони називали ті збори „Національною конвенцією“ або інакше „робітницьким парламентом“. Засідання відбувалися в Лондоні (в лютому 1839 р.) рівночасно з засіданнями парламенту. Першим ділом було подання петиції за загальним голосуванням. На ту петицію зібрано 1,200.000 підписів; парламент обернув її на сміх і великою більшістю відкинув а *limine*, не відсилаючи навіть до комісії.

В „Національній конвенції“ делегати чартисти почали міркувати, як поступати далі. Повстали дві партії. Одні заявили, що приложать руку тільки до спокійної роботи законними способами; се були заможніші робітники, з ремесел ліпше зорганізованих, що були сполучені в „Робітницьку спілку“ під кермою Льоветта, радикала-оуеніта. Друга партія, що звала себе „партією фізичної сили“, складалася з маси бідних і слабо зорганізованих робітників (ткачів, прядільників), підбунтованих двома бесідниками Ірляндцями, О'Коннором і О'Брайном. О'Коннор, велитень, вродливий лицем, з могутнім голосом, дуже горячий (він умер в домі божевільних) був ірляндським революціонером, потім радикальним послом в 1832 р., а в 1837 р. заснував у Лондоні „Демократичну спілку“ і місячник „Northern Star“ (Північна зірка), що зробився урядовим органом чартистів. Він голосив, що відвеликається „до кепсько обголених підбородків і до мозолистих рук“ і закидав Льоветтові і єго прихильникам, що вони не є правдиві робітники. О'Брайн, радикал, був редактором нелегального місячника і хилив ся до комунізму, переклавши з французької мови історію Бабефа.

Оті два Ірляндці обняли провід над масою чартистів і були прихильниками революційної боротьби. Та на ділі й їх партія поступала досить спокійно. О'Брайн спонукав „Конвенцію“ відкинути загальний страйк, а далі й розв'язати ся (в вересні 1839 р.). О'Коннор заявив, що коли до сьв. Михайла (29 вересня) „Хартія“ не буде ухвалена парламентом, треба буде запехати всяку політичну діяльність; та сам він називав себе прихильником „моральної сили“ і ніколи не допустив ся ніякого насильного вчинку. При тім він раз у раз перечив ся з О'Брайном, що докоряв йому диктаторством.

До ужиття фізичної сили не прийшло з виступом кількох місцевих бунтів. У Бірмінгемі, куди перенесла ся Конвенція чартистів, відбуло ся віче в ночі, була невеличка бійка з поліцією, процесія демонстрантів по місті, спалено кілька домів. Міністерство перелякало ся і дало парламентови ухвалити закон, котрим дозволено містам заводити у себе регулярну поліцію на взір льондонської. Далі воно веліло арештувати проводирів чартистів О'Коннора і О'Брайна; їх засуджено за бунтівницькі писання і промови.

В ту пору була тільки одна проба дійсного повстання — напад озброєної купи народа на Ньюпорт в Уельсі.

В 1842 році, коли плата була дуже низька, робітники в північних округах зробили страйк, а їх товариства вислали делегатів на спільну нараду, щоби обміркувати спосіб добити ся знов такої плати, яка була в 1840 році. З того скористали чартисти і піддали делегатам до ухвали думку, щоби всі робітники перестали робити, доки „Хартія“ не буде законом для цілого краю; загальний страйк, задуманий в 1834 році для виборення 8-годинного робочого дня, тепер мав послужити для політичної ціли. Та страйк не вдав ся задля браку грошей. Знов почали робітники збирати підписи на масову петицію, котру подано, як казали, з трьома мільонами підписів, та правительство навіть не хотіло прийняти її. Радикали робітники пробували вийти в порозумінє з буржуазними радикалами на конференції в Бірмінгемі, та буржуазні жадали, щоби замість „Народньої хартії“ робітники підпирали їх „Закон про права народа“. О'Коннор не допустив до згоди.

Ремеслові спілки (Trade Unions) також відлучили ся від руху чартистів і відпурали ся політичної акції та застрашуваня і пробували поліпшувати долю робітників в порозуміню з фабрикантами, та добиваючи ся від парламенту робітницьких реформ. Завязала ся „Національна спілка сполучених ремесел задля опіки над працею“ (1845 р.), що намовляла робітників до згоди при помочи роз'ємних судів і до діяльности через членів парламенту; се була нова, спокійна тактика, що прийняла ся замість агітації чартистів.

Чартисти, що лишили ся при руху, йшли під проводом О'Коннора. Вертаючи до давньої ідеї Оуена — давати прожиток незарібним робітникам, роздаючи їм по шматку землі, він засну-

вав спілку, щоби купувати великі маєтності, ділити їх на парцелі і роздавати їх по жеребу своїм прихильникам. Заснована в 1846 році ота „Національна земельна компанія“ збанкрутувала 1848 р. Французька революція 1848 р. ще раз розбудила чартистів до руху. Відбула ся ще одна конвенція делегатів у Лондоні (в цвітні 1848 р.) і приготувала ще одну масову петицію. О'Коннор заповів масове віче і величезну процесию, що мала з петицією прийти аж перед парламент. Міністерство перелякало ся і заявило, що віче скликане для супроводу петиції, що має бути внесена „надзвичайно великим числом осіб“ — є незаконне. Воно поклало Веллінгтона і поручило йому дбати про безпеченство Лондона. Старий генерал порозоставляв по місті військо мов до битви і зорганізував лондонську буржуазію як „добровільних поліцейських агентів“; зголосилось їх 170.000. Віче відбуло ся, але процесию спинено. О'Коннор сам завіз петицію до парламенту фіякром. Її віддано окремій комісії до роздивлення. Замість 5,716.000 підписів, які заповів О'Коннор, знайдено тільки 1,975.000, тай то деякі були злобно жартовливі („Королева“, „Плосконіс“, „Веллінгтон“). На тім скінчила ся агітація чартистів.

В часі, коли чартисти наповняли тривогою Англію, в Ірляндії рушали ся католики. Могучий бесідник, О'Коннелль, славний по всій Європі, згромадив у одну партію всю масу католицької людности Ірляндії. Сказати правду, він був не тільки головою партії, а втіленням сеї партії. Ірляндці, що відвикли були від публичних справ, не жили політичним життям, слухали своїх духовних і голосували на тих кандидатів, яких їм вказувало духовенство, тепер масами сходили ся на віча, що скликавав О'Коннелль і тут розпалювали ся від огнистих промов свого проводиря.

О'Коннелль заявляв, що належить до католицької ліберальної партії, що поветала в Європі. Для католицької церкви в Ірляндії він домагав ся тільки свободи і рівності з иньшими церквами і не хотів робити її державною церквою. Він промовляв рівночасно іменем свободи і рівності і іменем католицької релігії та пригнобленого ірляндського народу. Се привертало до него симпатії і революціонерів і католиків і патріотів і зробило його найпопулярнішим чоловіком в цілій Європі. Від часу реформи 1829 р. ірляндські католики мали політичні права бути виборцями і послами, та при тім вони жили під давньою системою правління, зорганізованою навмисно так, щоби держати їх в залежно-

ети від протестантів. Мирові судії і поліційні агенти, присяжні, що судили кримінальні справи, судії найвишого трибуналу, комісії для накладання і розділу податків, муніципальні ради, всі урядники були протестанти. Урядовою церквою була церква англійканська; правда, вона майже не мала своїх овечок в краю, та за те мала великі маєтності а надто брала десятини і податок на удержуванє церковних будівель від усіх мешканців, тоб то на ділі від селян-католиків. В кінці правительство не дозволяло ірландським католикам свобідно збирати ся на віча.

О'Коннель, здаєть ся, хитав ся між двома тактиками: раз він жадав детальних реформ від англійського парляменту, свободи зборів, справедливійшого розділу власти між католиками і протестантами, а особливо скасування десятини; то знов пробував добити ся радикальної реформи, здобути для Ірляндії право самоуправи хоч таке, як було перед роком 1800 і скасувати акт Унії. Ще 1829 р. він заснував товариство, що мало добивати ся автономії, та його тричі розв'язувано; в 1831 р. він зав'язав комітет для збираня підписів під петицію против Унії, та правительство пізвало його перед кримінальний суд. Та 1832 р. його вибрано до парляменту і від тепер О'Коннель перестав поборювати англійське правительство і голосував за ліберальним міністерством, та користував ся засіданнями палати, щоби виводити на сьвіт божий жалоби Ірляндців на англійські порядки.

Ірляндці не хотіли далі платити десятини англійканському клирови. Кількох збірщиків помордовано; доходи з десятини з 104.000 ф. шт. зійшли на 12.000. Міністерство зважило ся на часткову реформу, скасувало кілька англійканських єпископій у Ірляндії (10 з поміж 22) і знесло податок на удержуванє будівель. Та воно поділило ся при проєкті — віддати адміністрацію церковних дібр у Ірляндії державним урядникам. Щоби побороти консерватистів, ірландська партія, що її прозвано „О'Коннелів хвіст“, злучила ся з лібералами і запевнила їм більшість у парляменті (1835 р.).

По смерті Уїлліама О'Коннель піддержував королеву Вікторію, котрій буцім то грозили торі і князь Комберленд; він заявив навіть, що „збере 500,000 добірних Ірляндців, щоби боронити молоду і всіми люблену жінку, що сидить на троні“.

В відплату за се ліберальне міністерство в 1838 році переперло закон: десятину мають платити не селяне, а властителі.

Парлямент ухвалив був навіть основнішу реформу, та лорди відкинули її. Ірляндія не мала публичних заможог і тільки на підставі нового „закона про вбогих“ з 1838 р. заведено їх і там.

Та ліберальне міністерство помалу стратило популярність у Англії, по троха через реформи, по троха через промислову кризу, а також через те, що його піддержували „ірляндські папісти“. По виборах 1837 р. воно ще мало більшість, тай то дякуючи послам з Шотляндії і з Ірляндії; Англію здобули назад консерватисти. В 1839 р. в бюджеті показав ся недобір і по голосованю, де за міністерством було тільки 5 голосів більшости, воно почуло себе таким слабим, що уступило (1839 р.). Проводир консерватистів Піль, покликаний до утвореня нового міністерства, не міг порозуміти ся з королевою, бо зажадав, щоби з салі повиходили придворні дами, жінки або сестри ліберальних міністрів. Королева не захотіла відправити дам, Піль відійшов і ліберальне міністерство таки лишило ся при власті. Сей епізод названо „змовою спальні“. Але недобір побільшував ся і в 1841 р. дійшов до двох міліонів ф. шт. Щоби зарадити сему, міністерство виступило з проєктом зменшити мито на довіз цукру і дерева. Воно лишило ся в меншости (36 голосів), розвязало парламент і перший раз від часу реформи консервативна партія здобула собі при виборах більшість (90 голосів). Ірляндська партія в парламенті зменшила ся на половину (1841 р.). Керму правління обняло консервативне міністерство (Піль).

О'Коннель почав добивати ся радикальної реформи. Він знов утворив звязок задля розриву Унії (1841 р.) і прийнявши тактику чартистів розпочав агітацію на великий розмір. Розпочав видавати місячник, скликував величезні віча, добиваючи ся автономії для Ірляндії.

Так само як чартисти, хотіли й Ірляндці, добиваючи ся реформи політичної, осягнути зміну соціальних порядків. Людність Ірляндії побільшала сильно (в 1826 р. було 6,800.000, в 1836 уже 7,760.000, а в 1841 р. 8,670.000), земля дробила ся чим раз більше. Урядова анкета 1835 р. заявила, що не можливо описати всі страждання рілничої людности, її нужденні хати, де майже зовсім нема ліжок ані покривал, її недостаточну страву з самої картоплі і води. Селяне живуть у страшній нужді в землянках без вікон, часто під одним дахом з коровами і свиньми, не мають ніякої одежі крім полотняних онучок і ніякої поживи крім

картоплі. І в додатку вони залежні від самоволі властителя, що може викинути їх з ґрунту коли йому захоче ся і без ніякої відплати. Ірляндці бажали поперед усього гарантій против сеї самовільної влади і добивали ся „постійної аренди“, тоб то права селянина на землю.

Рік 1843, се був рік великої агітації. О'Коннель твердив, що королева має право скликати окремий парламент для Ірляндії і пророкував, що не мине рік, а такий парламент буде скликаний. Протягом трьох місяців у Ірляндії відбуло ся 30 величезних віч. Віче в Тарі, де було, як кажуть, 250.000 учасників, ухвалило відновлене ірляндського парламенту. О'Коннель висловив свою певність, що він побідить „способами легальними, спокійними, конституційними, самою електричністю прилюдної опінії“.

Він скликав величезне віче до Кльонтарфа близько Дубліна. Та правительство переперло в парламенті закон, котрим заборонено держати в Ірляндії стрільне оружжя без урядового дозволу; воно заборонило віче і вислало військо на місце збору. О'Коннель, не бажючи робити нічого нелегального, просив своїх прихильників, щоби розійшли ся. Та про те його арештовано, ставлено перед судом і засуджено присяжною лавою з самих протестантів за тайну змову і підбурюване до ненависти та погорди против уряду. Найвищий трибунал зніс сей засуд задля формальних похибок, О'Коннеля випущено з в'язниці, а народ повитав його як триумфатора. Та єго здоров'є було зломане і він усунув ся від дальшої боротьби. Легальна агітація ірляндська так само як легальна агітація чартистів показала ся безсилою супроти англійської аристократії, що мала в своїх руках правительство; одну й другу спинено заборонами, ужитєм оружної сили і процесами.

В тім самім часі, коли чартисти агітували за загальним голосованєм а Ірляндці за автономією Ірляндії, прихильники вільної торгівлі агітували також за радикальною реформою, за скасованєм старої протекційної системи. Вони зорганізували ся в окрему партію з разу задля того, щоби побороти заборону привозу збіжжя; тоді зав'язав ся „Зв'язок против збіжжєвих законів“ (Anti-corn-law-league) в Лондоні, а далі (1838 р.) в Манчестрі. Дві протестантські аристократії (ґрунтова і грошева), що спільно панували в Англії, йшли рука в руку против англійської демократії і против ірляндських католиків; тут, на полі економічної політики, їх інтереси йшли в розріз. Ґрунтова аристократія ба-

жала заховати ті закони, що піддержували високу ціну хліба а тим самим і високий чинш за аренду землі; промислова аристократія бажала мати дешевший хліб, щоби могли знизити плагу робітникам.

Партія вільноторговельників складала ся головню з промислової та купецької буржуазії. Центром її був Манчестер, де навіть збудовано окремий будинок „Дім вільної праці“ (Free Trade Hall), де містив ся клуб вільноторговельників. Офіційним головою був посол Ваєрс (Villiers), але дійсним керманічем руху був торговець полотна Кобден, що посвятив своє житє тій справі, і радикальний бесідник Брайт (Bright). Він з разу зажадав у парламенті знесеня збіжєвих законів, та посольська палата відкинула се 342 голосами проти 195 (1839 р.). Тоді партія пішла за тактикою радикалів — агітувати при помочи віч і промов. Кобден і Брайт об'їзджали Англію виголошуючи виклади. Вони вияснявали, що збіжєві закони виходили на користь тільки самим властителям ґрунтів, а на шкоду всім иньшим веретвам: робітникам, бо здорожують хліб, промисловцям і купцям, бо не позволяють заграничним краям продавати збіжє Англічанам, а за се купувати вироби англійського промислу.

„Зв'язок“ приєднав до себе промисловців, та його піддержали й робітники, що демонстрували рівночасно за „Хартію“ і проти збіжєвих законів. Ліберальне міністерство здобуло ся на проєкт невеличкої реформи: наложити незмінне мито 8 шіллінгів на кожний привезений корець, тай з тим лишило ся в меншости (1841 р.). Консервативне міністерство, що настало по ньому (Піля), опирало ся на більшість ґрунтових властителів, ворожу реформі. Та Піль не був засліпленим консерватистом; як колись в 1829 р. в справі еманципації католиків, так і тепер він старав ся числити ся з практичними відносинами і вводити в житє те, що було найкористнійше для краю. Він почав від привернення рівноваги в бюджеті і доходового податку (income tax), що був скасований 1815 р.; ним обложено чистий дохід висший по над 150 ф. шт. (1800 зр.). Його заведено з разу тимчасово, та він вжив ся і зробив ся одною з основ англійської податкової системи. Піль перепер також в парламенті зменшенє мита на довіз збіжя, не дивлячись на опір одної части своєї власної партії (1842 р.). Рівновагу в бюджеті привернено, а навіть замість недобору показала ся надвишка. Піль скористав з неї і перевів ще одну реформу

в дусі вільної торгівлі: він скасував усі решти законів, що заборонювали вивіз різних товарів і ще далі понизив мито на довіз без огляду на супротивлене власної партії.

Піддержуючи все таки заборону довозу збіжя Піль надіяв ся піддержати краєву продукцію хліба достаточну для виживлення Англії і падання їй незалежності від заграниці в разї війни. Голод 1845 р. доказав йому, що людність у Англії занадто численна, щоб могла вижити самим краєвим хлібом. До того ще вибухла нараз зараза на картофлю і позбавила Ірляндців їх звичайної поживи, настав голод і в Ірляндії, тисячі людей мерли з голоду. Щоби не дати Ірляндцям перемерти з голоду, Піль зважив ся зажадати від парляменту скасування збіжєвих законів, та єго товариші, консервативні міністри, спротивили ся і він подав ся до димісії. Але ліберальна партія не могла утворити міністерства; Піль на ново взяв провід і добив ся того, що збіжєві закони таки знесено проти волї більшости єго власної партії, при помочи ліберальної меншости; за скасуванням голосувало 223 лібералів і 104 консерватисти проти 229 консерватистів. В палаті лордів Веллінгтон перепер затвердженє тої ухвали (1896 р.).

Агітації чартистів і Ірляндців розбили ся об опір пануючих верстов; свободу збіжєвої торгівлі промислова буржуазія накиннула ґрунтовій аристократії.

Поки робітники робили демонстрації добиваючи ся радикальних реформ, деякі філантропи силкували ся дрібними реформами поліпшити долю робітників великого промислу. Се не були радикали, деякі належали навіть до партії консерватистів (Ешлі), иньші були „євангельські християне“ (Кінґслі, Деннізон), зворушені стражданнями бідних людей. Вони брали ся до діла в імя гуманности або християнської любови і добивали ся законної опіки над робітниками проти безконтрольної власти підприємців. Їм було дуже трудно добити ся ваги в парляментї, бо всі ліберальні школи суспільної економії навчали, що держава повинна лишити самим робітникам і хлібодавцям укладати відносини між собою і не повинна мішати ся до них; всеяке „законодавство для регулюваня праці“ видавало ся порушенєм „свободи контракту“.

Реформатори розпочали від робітників найнещасливійших, найменше здібних боронити ся — від дітей. Ще 1802 р., коли в Менчестрі вибухла була заразлива слабість, парлямент мусїв вдати ся в сю справу і боронити „парафіяльних вихованків“, тоб

то дітей убогих, що жили з запомоги. Парафія продавала їх промисловцям, що силували їх робити день і ніч у фабриках полотна від смого року житя. Законом 1802 р. заборонено держати їх при роботі більше як 12 годин денно. Але сей заказ стосувався тільки до дітей, що жили з запомоги.

В 1831 р. парламент зважився вибрати комісію для досліджування положення дітей по фабриках. Вона викрила такі страшні факти, що філантроп Ешлі добився закону про фабрики (в 1833 р.). Парламент здобувся на те, що розширив опіку закону на всіх дітей зайнятих у фабриці без огляду на те, з чого жили їх родичі. Законом установлено максимум праці на 8 годин денно (48 годин на тиждень) для дітей аж до 13 літ, а дванадцять годин денно (69 тижнево) для підростків від 13 до 18 літ і заборонено вживати їх до нічної праці. Щоби пильнувати виконання сего закону, заведено фабричних інспекторів. Це був перший пролом в системі абсолютної влади промисловця в його робітні, початок робітницького законодавства, зарід надзорного уряду.

Реформа поступала далі почасти; треба було у послів проти їх волі виривати з рук дрібні постанови одну за другою. Консервативна партія допомагала ухвалювати їх, з опозиції супроти промислової ліберальної партії. І так окремим законом заборонено трак, тобто систем сплачування заробітку живністю (підприємця держав склеп, де робітники мусіли брати собі живність, а її ціну відтручувано з заробітку). Інший закон заборонив уживати дітей до чищення машин і коминів. Важною реформою був закон про копальні, ухвалений 1842 р. наслідком справоздання про страшенне положення углекопів. Показалося, що п'ятилітніх дітей силувано працювати по 12 годин денно в копальнях лихо вентильованих і повних води, разом зі злочинцями, що збиткувалися над ними; що ледво двадцять часть хлопців уміє читати; що дівчат запрягають до вагоників повних вугля і вони мусять тягти їх по галеріях таких низьких, що навіть їм нема де стояти просто. Парламент здобувся на радикальну постанову: працю під землею заборонено всім жінкам і всім дітям нижче десятих літ і заведено гірничих інспекторів.

Законом 1844 р. заборонено уживати до ткацького промислу дітей нижче девятих літ, знижено максимум робочого дня для інших і наказано посилати їх до школи.

Законом 1847 р. уставлено maximum 10 годин денно для праці жінок і дітей при великім промислі.

Робітницьке законодавство помалу розширювало ся майже на всі галузи промислу, поки закон 1878 р. не злучив усіх тих часткових постанов у один кодекс. Ті закони опікують ся тільки дітьми і жінками, вважаючи, що дорослі мужчини здібні заступати себе самі. Та на ділі в робітнях, де працюють жінки і мужчини, праця не переходить понад законне maximum і мужчини користають із сего.

Коли англійський уряд зупинив у Ірляндії легальну агітацію за автономією, велика маса націоналістичної партії, вірна О'Коннелу і католицькому духовенству, рішила ся ждати спокійно. Але горячийша молодіж відділила ся і утворила „Молоду Ірляндію“, що порвала зносини з О'Коннелем. Се була партія демократична, світська і революційна, що не хотіла підлягати класови і думала добити ся незалежної Ірляндії силою оружя.

Піль пробував приєднати собі легальну партію Ірляндців. Щоби поєднати духовних, він побільшив (з 900 на 2600 фунтів шт.) державну субвенцію на колегію в Мейноті — семінарію, де вчили ся ірландські духовні), не вважаючи на люті петиції протестантів (1845 р.). Щоби поєднати селян, він вирядив комісію для дослідів над способами, як би допомогти вбогим державцям. Далі він виступив з проєктом — розширити на всю Ірляндію ті права, якими користували ся селяне-протестанти північно-східньої части (Ульстера), та палата лордів відкинула сей проєкт (1845 р.) і реформа не вдала ся. Піль силкував ся залагодити ненависть між протестантами і католиками і утворив три нейтральні колегії при дублінському університеті, але ірландський клер кинув на них кондеманту.

Далі прийшла зараза на картофлю (1845 р.) і великий голод 1846 р. Голодні селяне горнули ся до міст, збирали відпадки, їли хопту або мхи, шляхи були повстелювані трупами. Надмір людности перемер з нужди або емігрував до Америки. Ірляндія нагло звела ся з 8,170.000 людности на 6,500.000 в 1851 р. Від тоді людність Ірляндії зменшуєть ся раз у раз; в 1881 р. вона виносила 5,100.000, а 1891 р. 4,700.000.

Щоби здусити революціонерів Піль подав проєкт завести в Ірляндії стан облоги. Та консерватисти-протекціоністи покористували ся нагодою, щоби помстити ся за скасоване збіжжівих за-

конів і голосували з ліберальною меншістю. Піл лишився в меншості і уступив. Та міністерство Росселя, утворене коаліцією лібералів і прихильників Піля, держалося далі політики Піля.

Воно виступило з проєктом забезпечити ірландських державців супроти самоволі властителів і завести примусову продаж маєтків обтяжених надто великими довгами (більша половина доходів з ірландських маєтків ішла на сплату довгів). Була надія, що коли розпродадуть їх грошовитим покупцям, то замість задовжених властителів настануть люди заможні, що будуть могли вимагати від державців меншу аренду. Та парламент відкинув проєкт закону про державців і ухвалив тільки закон про продаж задовжених маєтків (1848 р.). Нові властители по старому викидали селян з ґрунту, а селяне по старому мстилися за „евікції“ вбиваючи властителів.

Революція 1848 р. раптом розворушила Молоду Ірландію. Позасновувалися ірландські клуби, вислано адрес до французького провізоричного правительства просячи підмоги Франції. Англійське правительство дало парламентові до ухвали внемковий закон і арештувало 118 ірландських проводирів. Уоружена куна народа пробувала зробити повстання, та поліція обскочила повстанців на картоплянім полі і поарештувала всіх. Проводирів засуджено на заслання (1848 р.). Політичне життя в Ірландії затихло.

Консервативна партія в Англії, розбита на дві частини з приводу збіжених законів, довго була безсильна; головна маса партії протекціоністів зреорганізувалася звільня під проводом Бен-тінґа (умер 1848 р.), потім Дербі і Дізраелі; діссіденти, що пішли за Пілем і голосували за свободу торгівлі, злучилися з лібералами. Ліберальна партія, що була в меншості від 1841 р., здобула собі більшість по розв'язанню палати в 1847 р. і остоялася в більшості аж до реформи 1867 р. Вона втягла в свої ряди прихильників Піля, даючи їм місце у всіх ліберальних міністерствах; один із них, Гледстон, пізніше зробився головою ліберальної партії.

Хоча ліберали мали більшість, міністерства змінювалися кілька разів задля ривалізації двох проводирів ліберальної партії, Росселя і Пальмерстона, з чого користалася консервативна партія і два рази (1852 і 1858—59 р.) захоплювала владу у свої руки, кожний раз на кілька місяців.

Се була пора політичної бездіяльності. Ліберальна партія вичерпала свою програму і свої реформи. Вона докінчила лише заведення свободи торгівлі, скасувавши навігаційний акт (1849 р.), потім майже всі митові закони і зробивши торговельну згоду з Францією 1860 р. Несміло вона побільшувала державну допомогу на школи (в 1851 р. вона виносила 164.000 ф. шт., а в 1861 р. 813.000 ф. шт.) і давала її поодиноким школам відповідно до числа учеників (зак. 1853 р.).

В публичному життю головний інтерес мала в ту пору загранична політика. Державний переворот Наполеона III був признаний Пальмерстоном і через се він мусів уступити; кримська війна допомогла Пальмерстону вернути до влади (1855 р.); повстання Спайв у Індії (1857 р.) було причиною розв'язання Індійської компанії; війна з Китаєм, проти котрої станув парламент, була причиною розв'язання палати послів; по тім нові вибори дали Пальмерстону більшість (1857 р.); атентат Орсіні, що кидав бомби на Наполеона III (1858 р.), був причиною упадку Пальмерстона. В кінці по короткім консервативнім міністерстві Пальмерстон знов дійшов до влади (1859 р.) і держав її в руках до своєї смерті (1865 р.).

Се була доба матеріального поводження. Торговля Англії, продукція, багатство, все росло день-у-день. Число вбогих, що брали допомогу, поменшало з 1,429.000 1842 р. (maximum) на 890.000 в 1861 р.; число оскаржених з 31.000 в 1842 р. (maximum) поменшало на 18.000 в 1851 р. Цякство зменшило ся і правительство підвищило податок від горівки з 2 шіллінгів на 16, а зменшило податок від чаю з 26 пенсів на 6.

Життя робітників поліпшало. В ту пору „Зв'язки ремесел“ (Trade Unions) зробили ся звільна тою центральною організацією, що пізнійше мала зібрати в собі всіх робітників до спільного діляння. Ця організація росла без суцільного плану, з чисто практичних потреб. Кождий „ремесловий зв'язок“ був зразу тільки спілкою робітників того самого ремесла в однім і тім самім місті, простим товариством взаємної допомоги, з касою основаною на правильно плачених вкладах на те, щоби члени мали допомогу в часі хвороби, похоронів, безробіття, зміни місця побуту. Товариство вибирало собі управу, що репрезентувала його на зверх і вмовляла ся про спільні інтереси з хлібодавцями. Богато спілок

мали окремі запомогові каси на страйки, але вони були складані із окремих датків на сю ціль.

Між зв'язками різних ремесел в тім самім місті і між зв'язками одного ремесла в різних містах творилися природним способом федерації, щоби приймати робітників, що переходили з одного міста до другого і щоби досягнути згідні рішення в спільних справах усіх робітників одної околиці. Кожда така федерація мала знов свою управу, зложену з виборних делегатів. В кінці потворилися загальні спілки з усіх зв'язків одного ремесла в цілій Англії, в цілій Шотляндії, далі в цілій Великій Британії. Для ухвал скликувано загальні конгреси делегатів; але для поладжування біжучих справ, особливо для веденя рахунків, що зробилися дуже ріжнородними, не досить було робітників з доброю волею, що вечером по роботі бралися до писання; утворено уряд секретарів, робітників вибраних товаришами, але платних, що покидали своє ремесло і робилися виключно урядниками товариства. Так повстала верства робітників-урядників, зайятих виключно обороною робітницьких інтересів.

Спільний рух англійських робітників, здушений ще 1843 р., розпочався тепер на ново, та сим разом під кермою проводирів-робітників і до ясно означеної мети. Генеральні секретарі головних спілок: механіків, столярів, мулярів, живучи разом у Лондоні, привикли робити все спільно; потім вони довели до утворення спільного органу всіх ремеслових зв'язків, тзв. зв'язкової ради. Офіційно ця організація не мішалася до політики, а тільки хотіла згуртувати робітників, щоби спільно вмовлятися з хлібодавцями про контрактівні умови. В противенстві до чартистів проводирі зв'язкового руху нехтували всякі політичні програми. Вони прийняли ліберальну доктрину англійської буржуазії, що держава не повинна мішати в справу контракту між робітником а хлібодавцем. Вони надіялися, що спілкова організація сама надасть робітникам досить сил, щоби могли боротися з хлібодавцями з рівними шансами успіху. Та їм на перешкоді стояв закон, що обмежував право робітників до роблення страйків. Щоби скасувати сей закон, треба було мати вплив на послів; і ось вони зрозуміли, що конче треба здобути силу при виборах, і покинувши принцип політичної безбарвності вони подали руку радикалам, щоби добиватися розширення виборчого права на робітників.

Питанє про виборчу реформу виступило по смерті Пальмерстона (1865 р.). Два проєкти виборчої реформи, один поданий консервативним міністерством (1859 р.), а другий поданий ліберальним міністерством (1860 р.) застрягли в парламенті. Нове ліберальне міністерство (Россель-Гледстон) подало 1866 р. проєкт, котрим знижено виборчий ценз, але одна часть ліберальної партії прозвана Адоллямітами (від печери Адоллям, про котру говорить ся в Біблії) подала руку консерватистам і перевела ухвалу поправки, котрою застережено право бути виборцями тільки для тих, що платять безпосередні податки, а відсунено всіх комірників, тоб то більшість робітників. Через се ліберальне міністерство уступило (1866 р.), а натомісць прийшло консервативне міністерство Дербі-Дізраелі.

Та про те консервативна партія була в меншости. Щоби держати ся при кермі, міністерство оперло ся на коаліцію консерватистів з Адоллямітами, що не хотіли виборчої реформи. Та тут виступили робітники. Вірні тактиці радикалів з 1831 р. вони почали скликати величезні віча. Рухом кермувала „Національна ліга задля реформи“, котрої рада складала ся по части з офіціальних проводирів робітників, з секретарів ремеслових звязків. Величезне віче на Трафальгар-сквері ухвалило заяву:

„Посольська палата вибрана тільки частиною мужеської повнолітньої людности краю — се потоптанє і насьміх над принципами і духом конституції. Нечесна опозиція торіїв і псевдо-лібералів проти проєкту уміркованої реформи і зневажливі слова, якими вони обкидають робітницькі верстви, вкладають на ліберальні партії обовязок іти рука в руку в цілім краю, щоби добити ся ліпшої народньої репрезентації аж до того ступня, щоби голосувала кожда повнолітня людина, що живе в якійсь місцевости“ (д. 2 липня 1866 р.). Друге віче було скликане до Гайдпарку (улюбленого місця прогулок у Лондоні), та уряд велів замкнути парк. Купи народу, не зважаючи на опір поліції, розломали крати і вдерли ся до парку; правительство веліло поліції уступити. І пізнійше, аж до кінця 1866 р. відбували ся віча по великих промислових містах північно-західніх реґіонів та Шотляндії і всюди жадано загального голосованя.

Консервативне міністерство не хотіло виступати з виразним проєктом реформи, та в кінці Дізраелі, боячи ся, щоб його не покинули єго союзники ліберали (Адолляміти), зважив ся піддати

парляментови проєкт (в марті 1867 р.) і заявив при тім, що правительсто „вертає до своєї первісної політики“. Три міністри, недоволені сим, виступили з міністерства. Проєкт з значними поправками поробленими парламентом був ухвалений; се й була виборча реформа 1867 р., ухвалена також для Шотляндії і Ірляндії в 1868 році.

Так само як в 1832 р. се була також часткова реформа, зложена з двох постанов: нового поділу мандатів і зниження виборчого цензу. Знов відібрано замкам 53 мандати; з них 11 полишено без жадного мандату, а 35 полишено по одному. З тих мандатів роздано 11 англійським висшим школам, 9 Шотляндії а 30 графствам. Право голосованя в графствах надано кождому, хто займав дім і мав 12 ф. шт. (коло 450 злр.) доходу, по місточках кождому, хто займав дім, від котрого платило ся податок на вбогих, а по містах кождому, хто займав помешканє і платив 10 ф. шт. (120 зр.) чиншу.

Ся реформа не усувала всіх нерівностей репрезентації в графствах. Вичислено, що 125 послів репрезентували 12½ міліонів душ, 158 послів — 7½ міл.; місточка і замки, що мали низше 50.000 мешканців, виспалали 230 послів за 3,280.000 душ, а з місточок висше 50.000 меш. було 130 послів для 1,537.000 душ. Реформа полишила голосованю характер привілею. Щоби бути виборцем в якійсь місцевости, треба було крім висше поданих умов жити там цілий рік. Та про те вона в двоє побільшила число виборців у графствах і місточках Англії а в троє по місточках Шотляндії. Головно скористали з неї міста. Фактично вона надала виборче право найбільшій части робітників. Від тепер починаєть ся в Англії панованє демократизму.

III. Демократична Англія.

Виборча реформа 1867 р. перемінила склад усеї виборчої машини і через те перемінила умови політичного життя в Англії. До голосу допущено величезну часть людности; не стало „неспорних“ виборів; по містах і місточках робітники здобули більшість голосів. Майже всюди виборці чинять масу народню; їх занадто багато, щоб можна було підкупити їх або нагнути по волі якогось пана.

Партії мусіли підлаштуватися до цієї демократичної переміни. Вони переняли звичай вироблений демократією Сполучених Держав — зорганізувати постійне товариство для ширення пропаганди і керування діяльністю партії в часі виборів. В парламенті була вже партійна організація; кожна партія мала там свого призначеного проводиря (leader) і своїх „наганячів“ (whippers-in), що мали стягати членів партії на засідання. Парламент задержав свої давні звичаї; посольських диет не було, голосування особисте (через перехід на один або другий бік салі); посли мусіли займатися своїми приватними справами і задля того часто виїжджали з Лондона; коли мало бути голосування, треба було скликати їх. Кожда партія від тепер творить відповідну організацію, щоби згуртувати виборців, завязує постійний центральний комітет і місцеві комітети. Ліберальна партія дала привід заводячи свою організацію з центром у Бірмінгемі; консерватисти пішли за тим прикладом. Так само, як і в Сполучених Державах, виборчі програми зробилися партійними маніфестами; кожна партія пильнувала висловити свою програму короткою і досадною формулою, що мала бути боевим окликом її сторонників.

Посли зробилися більше залежні від виборців, парламент стався правдивою репрезентацією народу. Парламентарне правління зробилося правильнішим; палата послів є одинокою найвищою владою в краю; ніяке міністерство не пробує урядувати без більшості.

Партії лишилися на давнім ґрунті своєї діяльності. Консерватисти все ще шукають собі опори в виборцях графств у Англії, себ то по селах, де все ще верховодить англійський клир і шляхта. Ліберальна партія опираєся на виборців міст і містечок, особливо в промислових округах північної і західної Англії; за нею стоять також англійські дісеїденти, противники клиру і майже вся Шотландія, край наскрізь демократичний; її виборчі сили побільшали дуже. Але в парламенті вона перемінилася. Давні віги-аристократи, вороги робітників, помалу вимерли; настало нове покоління радикалів із буржуазії, вибраних робітниками, з демократичною програмою. Англійська система голосування релятивною більшістю без баллотування змушує противників консерватизму злучувати свої голоси на одного кандидата і не допускає творення окремої радикальної партії. Ліберальна партія зробилася постійною коаліцією старих лібералів з радикалами і звільна

дійшла до того, що прийнята радикальну програму. Провідник ліберальної партії Гледстон, що розпочав свою кар'єру як консерватист і прихильник Піля, через сю ненастанну еволюцію дійшов аж до радикального ґрунту.

Консервативна партія лишила ся при своїй політиці: не допускати доки тільки можна нових реформ, але не поборювати ніколи реформ уже dokonаних. Та й вона набрала більше демократичного вигляду.

Консервативне міністерство, котрого головою, по уступленню лорда Дербі, від лютого 1868 р. зробив ся Дізраелі, держало ся без більшості до кінця 1868 р. Для вибору нового парламенту треба було зладити нові виборчі реєстри відповідні до закону з 1867 р.

Вибори переведені на основі зміненого закона дали велику ліберальну більшість (387 голосів против 271), до котрої послів достарчили місточка і Шотляндія. „Адолляміти“ (вігн-аристократи) щезли. Ліберали, вибрані коаліцією ліберальних виборців з радикалами, прибули з програмою реформ виложеною перед виборцями, чи навіть з двома програмами. Гледстон, ліберальний консерватист, проводир ліберально-радикальної коаліції, промовляв головню за реформою Ірляндії. Брайт, проводир радикалів, добивав ся надто безплатної науки в людських школах, аграрної реформи, тоб то надання селянам по троха землі, скасування мита наложеного на чай і на цукор, щоби дати робітникам „дешеву вечерю“, і зменшеня видатків на військо та на воєнні кораблі.

Як по 1832 році, так і тепер виборча реформа оживила парламент, і ліберальна більшість узяла ся робити цілий ряд реформ, аби вдовольнити своїх ірляндських і радикальних союзників.

Гледстон розпочав від Ірляндії. По голоді і еміграції 1848 р. Ірляндії довгий час були пригноблені, без політичного життя; про них якоє забули в Англії. Тимчасом повстала нова народня партія при помочи Ірляндців, що осіли в Сполучених Державах. З разу вона повстала в формі тайного товариства, з присягою і засіданнями по ночі, з символічною хоругвою і з назвою „Fenians“ (назва взята з казочної історії Ірляндії). Се була революційно-республіканська партія, що хотіла завести в Ірляндії республіку при помочи оружного бунту против Англії. Вона числила на американських Ірляндців, що служили вояками в обох арміях в часі сецесії, а надто надіяла ся перетягти на свій бік ірляндських

вояків, котрих було дуже багато в англійських полках. Ірландська людність потайно піддержувала сей рух, а в 1861 р. були навіть великі демонстрації на честь національних мучеників.

Правительство захопило тайну друкарню феніянської газети, поарештувало і позасуджувало проводирів партії (1865 р.). Але партія зорганізувала ся. Феніянці з Сполучених Держав пробували напасти на Канаду. Прибувши з Америки деякі Феніянці, офіцери і вояки американської армії, взяли ся приготувлювати в Ірландії загальне повстанє (в марті 1867 р.), але воно не вдало ся. Феніянці пробували робити свою роботу і в Англії; один із них, американський генерал Келлі, зробив змову — викрасти оружє з арсеналу в Честері, але його зловлено і вислано з краю. Куна Феніянців кинула ся на повіз, котрим везено його, і увільнила його; трьох людей із сеї купи зловлено і покарано смертю, а Ірландці величали їх як мучеників. Іншого феніянського генерала заперто в тюрму коло Лондона; Феніянці пробували розбити її (1867 р.).

Сї пригоди звернули увагу Англічан. Гледстон заявив, що в Ірландії конче треба реформи. Так само як Піль в 1845 році він не думав іти на руку революціонерам і признати їм автономію, але тільки заспокоїти масу людности, духовенство і селян. По его думці треба було довести до того, щоби закони шановано так само в Ірландії, як і в Англії. Щоби людність шанувала ті закони, вона повинна любити їх, а щоби могла полюбити їх, мусить уперед переконати ся, що закон її добродій, а не ворог.

Відповідно до сеї програми міністерство перевело в парламенті дві реформи.

1. Воно відібрало англіканській церкві в Ірландії характер державної церкви, касуючи її право суду над католиками і право побираня десятин. Уряд викупив її маєтности за 16 мільонів ф. шт. і поділив сю суму на три часті: найбільшу віддано англіканській церкві, що зорганізувала ся як корпорация без офіціяльного характеру, другу (найменшу) обернено на запомоги для двох інших церков у Ірландії, пресвітеріянської і католицької, а третя пішла на публичні фонди (на шпиталі і притулки для вбогих). Се не було радикальне поступуванє; англіканській церкві в Ірландії полишено ще її будинки і вона все ще була дуже богата; але реформа усунула офіціяльну нерівність церков, образливу для більшости (1869—1871 pp.).

2. Щоби поліпшити життя селян, міністерство перевело в парламенті ґрунтовий закон (land-act) в 1870 році. Сим законом надано законну силу звичаєви, що виробив ся в провінції протестантській Ульстері, де властитель не міг зігнати з ґрунту селянина, поки не заплатив йому відшкодованя і не звернув усіх видатків пороблених на меліорацію землі. Розширено се ульстерське „право арендаря“ на три католицькі провінції; була надія, що се забезпечить ірландських селян від викидуваня. Але ся постанова мало помогла. Властителі все ще мали можливість робити вільні контракти найму своїх ґрунтів, а в тих контрактах ніколи не хибло того застереження, що державець добровільно зрікає ся добродійства нового закона.

В тім самім часі для боротьби з революціонерами правительство дало ухвалити „каганцевий“ закон, котрим у всій Ірландії заведено стан облоги.

Щоби вволити волю радикалів, ліберальне міністерство перевело в парламенті реформу елементарної осьвіти в Англії. Давні ліберали задовольняли ся субвенціями для приватних шкіл. Законом з 1870 року заведено обовязкову елементарну осьвіту. Всюди, де не вистарчали приватні школи, уряд мав право іменувати шкільні комісії (school board), вибрані оподаткованими горожанами. Така комісія мала право наложити податок на збудованє і удержуванє публичної школи, зобовязати родичів, щоби посилали дітей до школи і увільнювати бідних від шкільної оплати.

Ті публичні школи мали бути безконфесійні, але там вияснявано Біблію. Центральний шкільний комітет зробив ся чимсь в роді міністерства просьвіти, маючи метою організувати і завідувати школами. Наука в тих школах була безплатна, обовязкова і сьвітська, але обік них істнували школи платні, фахові і конфесійні.

Міністерство скасувало давній звичай англійської армії продажности офіцерських рангів. Властиво самої ранги не куповано, але офіцер, що хотів авансувати, мусів заплатити за димісію свого попередника. Парламент ухвалив закон, котрим знесено сей звичай, та палата лордів відкинула сю ухвалу. Тоді міністерство перевело реформу адміністраційним способом, забороняючи купуванє димісій (1871 р.).

В кінці міністерство сповняючи обіцянку дану радикалам, зреформувало сам сей спосіб голосованя. Ще від 1832 р. радикали даремно добивали ся тайного голосованя, щоби зробити виборців незалежними від усякого натиску аристократії і клиру. Реформа з 1857 р. лишила була старий порядок усного голосованя; старі партії держались його, бо воно давало спосіб властителям контролювати голосованє їх державців. Боронено його теоретично тим, що, мовляв, голосованє — діло публичне, то повинно бути й явне. В кінці ліберальна партія зважила ся завести бальотованє (голосованє картками, тайне). Не прийнято французької форми індивідуального голосованя, але прийнято спосіб витворений англійською демократичною колонією Вікторією в Австралії. Виборча комісія друкє спільну картку, на котрій містять ся імена всіх кандидатів; кождий виборець діставши сей реєстр, зазначає окремим значком того кандидата, на кого подає свій голос.

Міністерство Гледстона хотіло ще завести в Ірландії сьвітський університет (1873 р.), але більшість не згодила ся на се і відкинула проєкт.

Робітники, що допомогли до вибореня виборчої реформи, зажадали реформи закона про товариства. Їх фахові синдикати, тоб то ремеслові звязки (Trade unions) були тільки толєровані, але не признані законно; закон з 1825 р. позволяв союзи між робітниками, але з такими застереженнями, що мирові судії при їх відповіднім толкованю засуджували в тюрму кожного робітника, котрий докоряв своєму товаришеви, коли сей не приступив до страйку. Старий закон в самій термінології „майстер“ і „челядник“ признавав законну нерівність між фабрикантом і робітником. Фабрикант, що зломав контракт віддаючи робітника з роботи, міг бути засуджений тільки на заплату відшкодованя; робітник самовільно покидаючи роботу підпадав карі аж до трьох місяців тюрми. Сам мировий судия мав право арештувати його і засадити в тюрму без апеляції; в таких справах сьвідощтво фабриканта було важне, сьвідощтво робітника неважне. В 1867 році обчислено, що рік-річно бувало більше як 1.000 процесів против робітників.

В часі розцвіту промислу по 1860 році повстав великий страйковий рух з метою — підбити в гору плату і вкоротити тривок праці. Фабриканти відповіли викидуванєм робітників (lock-

out) і так само як колись (1834 р.) ждали від робітників реверсів, що не будуть належати до синдикатів.

Деякі робітники в Шеффільді почали мстити ся на фабрикантах, раз навіть підложили бомбу (1866 р.). Прилюдна опінія обвинуватила за се синдикати і якийсь час війшло було в моду в Англії проклинати „ремеслові звязки“, що буцім то доводять робітників до нужди, попихаючи їх до бунтів або пострахом змушуючи їх підлягати своїй тиранії. Звязкових секретарів обмовляли, як павуків, що живуть коштом робітницької маси. Уряд іменував комісію задля досліду над злочинами, яких допустили ся ремеслові звязки протягом 10 літ (1857—1867 р.). Судовий вирок з 1867 р. рішив, що ремеслові звязки не повинні користувати ся правами товариств задля взаємної заповомогі, бо вони спиняють промисл. Та про те перед слідчою комісією звязкові секретарі виказали ясно як на долонї, що звязки не тільки не мали ніякої участі в ніяких насильствах, не тільки не підмовляли робітників до страйків, але власне силкували ся не допускати до них і зробити робітників менше охочими до зачіпок. Слідство виражене против ремеслових звязків обернуло ся на їх користь. Рапорт комісії кінчив ся внеском, що ліпше буде признати їх законними і дозволити робітникам завязувати всякі спілки.

Ліберальна більшість пішла за сею думкою і ухвалила закон з 1871 р., котрим признано „ремеслові звязки“ закононою репрезентацією робітників. Але щоби догодити великим промисловцям, ухвалено рівночасно „поправку до карного закона“, котрою під карою тюрми заборонено ставити сторожу за містом, щоб упереджувала посторонніх робітників про вибух страйку в місті, або тільки просити їх, щоби не шкодили страйкови, або навіть тільки числити тих робітників, що зламавши страйк знов стають до роботи. Страйки самі були дозволені, але уживанє якого будь способу для доведеня їх до успішного кінця було незаконне. Сім жінок, що кричали „тьфу!“ на робітника, котрий зламав страйк, засаджено до вязниці.

Ремеслові звязки розпочали агітацію за скасованем сего закона. Їх центральний спільний орґан, zaloжена в 1867 році „Рада союзних ремесел“, перемінила ся на парламентарний комітет (1871 р.), що мав вести акцію через послів. Сей комітет зажадав скасованя закона з 1871 року. Гледстон відмовив. Тоді ро-

бітняки покинули ліберальну партію, і вона лишилася в меншості на виборах 1874 р.

Консервативна партія обіцяла робітникам скасувати закон з 1871 р. Консервативне міністерство 1874 р. подало під ухвалу парламенту скасування сего закону. Законом з 1875 р. заведено в кінці рівність між фабрикантом (хлібодавцем) і робітником, скасовано кару тюрми за зломане контракту, усунено застереження закону з 1825 р. і оголошено, що всяке діло дозволене одиниці є також дозволене спілці. Від тепер вийшло в моду в Англії величати ремеслові союзи і вихваляти їх умірковане в докір бурливості континентальних робітників.

Ліберальне міністерство подало втратило більшість: воно відіхнуло від себе диссидентів заводячи публичні школи з обов'язковою наукою Біблії; відіхнуло й робітників не хотівши скасувати закону з 1871 р. Гледстон розв'язав парламент. В парламенті вибрані у січні 1874 р. консервативна партія перший раз від 1847 р. мала більшість майже 50 голосів. Консервативне міністерство урядувало півсема року при більшості. Їго провідник Дізраелі, в 1876 р. іменований лордом Біконсфільдом, в питаннях внутрішньої політики мав тільки негативну програму: піддержувати інституції старої Англії, королівську владу, палату лордів і англійську церкву проти напору радикалів. Але сю традиційну політику він висловлював у новій формі. Знаменитий бесідник і повістяр, похопний до театральних поз і до літературних формул, він задумав підсунути консервативній партії погляди зовсім далекі колишній торійській аристократії. Сам Дізраелі, потомок жидівської вихрещеної сім'ї, виступив зразу радикальним кандидатом, а в своїй повісті „Сибіла“ (1845 р.) висловив свою симпатію до робітників чартистів. Навіть зробивши себе консервативним послом він не переставав нападати на аристократію; англійське правительство від 1688 до 1832 р. він порівнював з конституцією Венеції, закидав аристократичним фаміліям, що присвоїли собі королівську владу і говорив про „увільнення королів від тиранства парламенту“ і про правительство оперте на трьох основах: на монархії, церкві і народі. Пізніше він заявив, що консервативна партія має піддержувати три великі справи: національну церкву, не порушену владу англійської імперії і поліпшення народного життя. Він обертався до народу, щоб сей піддержував королівство і церкву, а за се королі повинні дбати про під-

несенє народнього добробиту, а церков про піднесенє морально-сти народа. Їго ідеалом була монархія церковна і демократична, щось посереднє між розумінєм монархії у Наполеона III, Бісмарка і Льва XIII.

Окрім робітницьких законів з 1875 р. і деяких дрібних реформ (у школах, у публ. гігієні і в запомаганю бідних) консервативне міністерство не зробило нічого у внутрішній політиці. Воно займалося головнo заграничними справами, вірне торійській традиції від 100 лїт. Дізраелї силкував ся розбудити англійське національне почутє ведучи войовничу політику в ім'я чести Англії, що, як він твердив, була скомпромітована неутральною політикою Гледстона.

Патріотичну агітацію він перенїс на дві точки: на англійські колонії і на східне питанє. Ліберальна школа була тої думки, що треба позбути ся колоній, котрі, мовляв, коштують дуже багато; консерватисти стояли на принципі „цїлости Британської імперії“ і бажали близших зносин між колоніями і Англією через воєнну і торговельну федерацію. Правительство оголосило королеву імператоркою Індії. Воно пробувало навіть завести південно-африканську федерацію, та се викликало війну з Трансваалем. В східному питаню Дізраелї став на тому, що треба піддержати Турцію. Гледстон спиняв його якийсь час, розворушивши прилюдну опінію против Турків за їх „жорстокости в Болгарії“ *). В 1876 р. відбуло ся в великих містах багато віч „для висказу обуреня“. Але парлямент таки прихилив ся до інтервенції на користь Турції. Так само як в часї кримської війни, Англія заняла войовничу поставу і відіграла діяльну ролю в Європі. Біконсфільд взяв участь в берлінському конгресі, а коли вертав до Лондону, його витали як тріумфатора (1878 р.). За сего консервативного міністерства скінчила ся також війна з племенем Ашанті (1874 р.) і розпочали ся війни з Афганістаном і з Зулюсами.

В часї консервативного міністерства повстала в Ірляндії нова опозиційна партія, що при помочи нової тактики зуміла здобути собі рішучий вплив на внутрішню політику Англії.

Доси Англія тільки від часу до часу займала ся Ірляндією, Ірляндське питанє забігало дорогу кожній генерації (в pp. 1801. 1820—29, 1843—48, 1865—67), та його ніколи не доводжено до

*) Bulgarian atrocities, — такий був титул Гледстонової брошури.

кінця. Ірландці як були так і лишалися вбогими і невдоволеними, а тільки переставали демонструвати, і про них забували. Ірландська опозиція складалася тільки з двох купок людей, що поступали без спільного порозуміння: з невеличкої купки ірландських послів автономістів у Лондоні, що держалися далеко від великих партій, були загалом люди бідні і без поваги у своїх багатших товаришів, без впливу в парламенті, — і з аграрної партії в Ірландії, зложеної з молодіжи, що метилася за викидування стріляючи до властителів або їх завідателів та калічачи їх худобу. Ті пімсти тяглися ще від XVIII в., а і в XIX в. усе були по ірландських селах охочі на таку роботу, „білі хлопці“, „місячники“ (moon-lighters), так названі тим, що вилазили на діло при світлі місяця, — та се не була ніяка політична партія. Лишилося було ще дещо й феніанців, але в розсиці.

Зразу Ірландці добивалися скасування Унії, далі республіки. Парламентарна група здобула собі на нову формулу: Home rule (гомруль), себ то краєве правительство, і добивалася не повного розділу, але автономної управи під проводом ірландського парламенту.

Зразу собі група не мала ніякого впливу, англійський парламент не слухав ірландських послів. Зміна настала, коли провід партії обняв Парнелль. Се був протестант, з англійського роду, але вихований у Ірландії і горячий прихильник ірландської незалежності. Він надав партії нову тактику і в англійському парламенті і в Ірландії.

В парламенті він бажав витворити ірландську партію зовсім далеку від англійських партій, що не входила би в союз з одною для поборювання другої, як за часів О'Коннеля, але займалася би тільки спинюванем парламентарної роботи. По його думці треба було не допустити англійських послів до залагоджування англійських справ і тим змусити їх, щоби занялися справами Ірландії. Звичай англійського парламенту, усьвячений загально шанованою традицією, признавав кожному членови право говорити без кінця і палата не могла його спинити ані замкнути дискусію. Далі кожний посол мав право вносити поправки до кожного слова кожного проєктованого закону, жадати над кожним внеском голосовання через перехід послів на сей і той бік, що забиало пів години часу, ставити по кождім голосованню „внесок на відроченє“, себ то вносити, щоби палата перервала засіданє аж до завтра, заявити, що

в салі нема числа послів потрібного для веденя нарад і зажадати справдженя числа присутних. Значить, досить було невеличкого числа смілих послів, щоби не допустити ніякої дебати до закінчення.

Сеї тактики, що звала ся обструкцією, вживали перед тим усі партії, що були в меншості. Піль в 1831 р. і Гледстон, але тільки виїмково; Парнелль зробив її систематичною. Ірляндські послы, порозумівши ся про чергу, виголошували безконечні промови, про котрі в газетах навіть не давано справозданя, і без кінця проводили засідання. В дискусії над законом про південну Африку (1877 р.) засіданє з середи протягло ся всю ніч і в четвер до другої години по полудни. Обструкція „ірляндської бригади“ зробила ся такою невинною, що парламент зламав старий звичай і надав президентови власть піддати під ухвалу виключене кожного посла, про котрого звісно, що „свѣдомо і вперто не допускає нарад над публичними справами“. В 1879 році обчислено, що один ірляндський посол протягом одної сесії промовляв 500 разів, а другий 369.

В Ірляндії парламентарна партія порозуміла ся з діяльними членами аграрної партії. Девітт, котись засуджений за феніянство, вернувши з заслання в 1877 році, завязав товариство для оборони селян, що перемінило ся на „Земельну лігу“ (Land league), засновану в Галловей, а з часом розширену по цілій Ірляндії (1879 р.). Закон з 1870 р. не забороняв властителям ані жадати надмірно високої аренди ані викидати невинплатного арендаря. Наслідком кількох недородів багато селян не могло заплатити аренди і викидуваня побільшали (в 1876 р. викинено селян 1269, а в 1879 аж 2267). Земельна ліга приняла програму, що зводила ся на три формули: 1. постійна аренда і право державця сидіти на обробленім ним ґрунті і щоби ніхто не міг викинути його, доки платить чинш; 2. вільна продаж, тоб то право продавати арендований ґрунт; 3. справедливий чинш, щоби властитель не сьмів жадати надмірно високого чиншу. Всі три жаданя йшли до того, щоби обмежити права властителя (landlord) на побір чиншу і перемінити ірляндських селян на дрібних властителів, обтяжених тільки невеличкою оплатою. Щоби змусити ляндлордів до уступок, Парнелль радив селянам викиненням із ґрунту не вступати ся, поки їх не викинуть силою; він числив на те, що не один властитель завагаєть ся перед „евікцією“ при помочи поліції, процедурою до-

сити коштовною. Земельна Ліга повинна була допомагати опірих селян, зобов'язуючи своїх членів, щоби ніхто не сьмів брати в аренду ґрунту, з котрого викинено иньшого члена.

Для піддержання боротьби треба було грошей; Парнелъ зажадав їх від ірляндських патріотів у Америці. Він об'їхав Сполучені Держави, де його приймали як репрезентанта Ірляндії, і привіз суму 72.000 ф. шт. (1879—80 р.).

Партия Гомруль звела до купи три сили: ірляндських селян, ірляндських послів і американських Ірляндців. В Ірляндії вона порушувала селян обіцяючи їм поправу їх материяльного стану, піддала їм думку добивати ся ірляндського парляменту, щоби сей довершив аграрну реформу, велячи їм вибирати послів прихильних до Гомруля. В Англії вона при помочи ірляндських послів змушувала парлямент займатися ірляндськими справами і надіялась вибороти автономію. В Америці вона збирала фонди потрібні для національної агітації.

Партия, зорганізована остаточно в 1879 році, вибрала Парнеля своїм головою.

Консервативне міністерство все ще мало більшість у парляменті. По блискучих успіхах берлінського конґресу Біконсфільд думав, що може числити на виборців і розв'язав парлямент, щоби заповнити собі власть на новий період (в марті 1880 р.). Але виборці, як звичайно не цікаві на заграничну політику і невдоволені після кількох лихих жнив, покинули консерватистів. Вибори 1880 р. дали ліберальній партії несподівану більшість (349 лібералів, 235 консерватистів і 63 гомрулерів).

Ліберальне міністерство Гледстона (1880—1885 р.) було заняте боротьбою з Ірляндцями і виборчою реформою.

З разу воно пробувало заспокоїти Ірляндців аграрною реформою. Воно внесло проєкт закона, котрим признавано відшкодоване для кожного державця викиненого властителем; вибрано комісію, що мала означувати в кождім разі суму того відшкодування. Але в партії Гомруль прихильники боротьби переважили прихильників союзу з лібералами; головою вибрано Парнеля 23 голосами против 18. Гомруль заявив, що сей проєкт не вистарчає і зажадав радикальної реформи, знесення ляндльордизму і національної незалежности. Замість утихнути ірляндська агітація побільшала. Аграрні злочини, тоб то пімсти на властителях пішли частійше. Видумано новий спосіб примусу на ворогів Ліги: на

них кидало неначе кварантану: жаден Ірляндець не сьмів мати з ними зносин, вони не сьміли знайти ані наймита для послуги, ані робітника для праці, ані купця, щоб їм продав щось. Ся процедура приложена у-перве до капітана Бойкотта (в листопаді 1880 р.), розповсюдила ся під назвою бойкотованя. Пасивний опір проти викидання, бойкотоване і приватна пімста зробили положене ґрунтових властителів у Ірляндії нестерпним. Депутация із 105 великих властителів просила у віцекороля ірляндського опіки і захованя в тайні їх імен зо страху перед пімстою Ліґи.

Правительство зважило ся на боротьбу. Видано процес провдирям Ліґи за змову, що мала метою — не давати фермерам платити аренди, а рівночасно не допускати властителів до виарендовуваня ферм. Та Парнелъ вирушив обіхати Ірляндію, щоб піддержати духа людности.

Тоді правительство задумало завести в Ірляндії виїмковий стан (в січні 1881 р.) і подало парляментови проєкт „закона на усмиренє“ (coertion bill). Ірляндська партія відповіла обструкцією проти сего закона. Засіданє з д. 31 січня, розпочате в вівторок о 4 години, тягло ся без перерви аж до середи до вечера. Тоді президент зважив ся не дати голосу Ірляндцям; закон прийнято в першім читаню не зважаючи на крики Ірляндців. Палата з разу ухвалила тимчасовий реґулямін (1881 р.), потім (1882 р.) згодила ся ухвалити закон про замкненє дискусії, тай то з застереженєм, що за замкненєм повинно заявити ся що найменше 200 голосів проти 40.

Правительство покористувало ся виїмковим законом так, що арештувало кількох ірляндських провдирів. Але викидуваня ірляндських селян побільшали. Міністерство виробило проєкт нового аґрарного закона, користнійшого для державців; воно давало їм право умовляти ся на постійну аренду на 15 літ перед окремим трибуналом і обіщувало їм державну запомогу на закупуванє або поліпшуванє землі. Але ірляндська партія не переставала бороти ся. „Національна конвенция“ з 1200 делегатів, скликана Земельною Ліґою до Дубліна, ухвалила заяву, що „причиною політичного і соціального лиха є чуже панованє“ і що одиноким ліком є дати Ірляндії самоуправу (верес. 1881 р.). Гледстон назвав сю заяву „новою євангелиєю розбою“ і „тиранством Парнеля“ і заявив, що стоїть твердо на тім, аби піддержати англійське панованє і право власности. Він велів арештувати Парнеля, а сей від-

повів на се окликом: „Геть з арендами! Не платити за аренды, поки правительство не покине тероризму і не віддасть народови єго конституційних прав. Проти пасивного опору цілого народа військова сила буде безсила“. Правительство розв'язало Лігу (в жовтні 1881 р.), та Ліга перенесла ся до Англії, а ліга жінок під проводом Парнелевої сестри вела далі опір у Ірляндії.

По кількох місяцях агітації, арештовань, процесів міністерство побачило, що краще піти на згоду і порозуміло ся з проводирями ірляндської партії, що сиділи в тюрмі в Кільменгемі. Се була тзв. „кільменгемська угода“. Міністерство випустило арештантів і обіцяло новий аграрний закон і дарованє державцям усіх несплачених доси арендових рат.

Але невеличка революційна група тзв. „Непобідимих“ заховала традицію Феніянців бажаючи оружного повстання і повного розриву з Англією. Вона ганьбила Гомрулерів, що задовольняють ся автономним парламентом і відкидала їх тактику легального опору. Щоби зробити неможливою угодову політику, ті непримиримі виконали вбійство в парку Фенікс: серед білого дня замордовано в публичнім парку в Дубліні державного секретаря для Ірляндії і єго помічника (д. 6 мая 1882 р.) За те міністерство видало закон, котрим заведено суди без присяжних судіїв і три роки держало Ірляндію в виїмковім стані. Революціонери в порозуміню з товариствами в Сполучених Державах пробували наслідувати тактику російських терористів і революціонерів кидаючи динамітові бомби, щоби терором змусити Англічан до надання автономії Ірляндії. Вони робили се в Англії в самих центрах правительства; були вибухи в бюрі одного міністерства (1883 р.), в палаті послів (в січні 1885 р.), а в 1883 р. відкрито компанію, що вироблювала динаміт у Бірмінгемі і в Ліверпулю, щоби зруйнувати деякі публичні будівлі. Сю тактику захвалював на публичнім зборі в Сполучених Державах ірляндський революціонер О'Доннован Росса; по єго думці терор був одинокий спосіб, щоб видерти у Англії уступки для Ірляндії.

В Ірляндії зроблено народню складку на честь Парнеля, а підчас бенкету, на котрім вручено йому суму, замість тосту на кофелеву проголошено тост на „Ірляндію яко народ“.

Ліберали здавна вже добивали ся виборчої реформи; поперед усього вони хотіли знести різницю між місточками і графствами. Конференція делегатів ліберальної партії (в жовтні 1883 р.)

ухвалила перевести її. Міністерство Гледстона пропонує її в двох частинах, а парламент ухвалив обидві без опору (1884 р.); всі партії згоджувалися, що ця реформа конче потрібна. Навіть палата лордів не протривала їй, а тільки трохи припізнила її (1885 р.).

Реформа 1884 р. не була постановою чисто емпіричною так як обидві попередні; вона ґрунтувалась на розумових принципах згідно з думками радикалів і висказаніми уже в самій титулі: „Закон про народну репрезентацію“. Перший раз законодавці не задоволювалися новим розділом мандатів, але збільшили їх число (палата мала від тепер складатися з 670 послів). Систематично поведено роботу, щоб зменшити нерівності і довести до однаковості організації.

1. Право голосування, досі не однакове в графствах і містечках, тепер мало йти по одному правилу: правила містечок розширено на графства, так що число виборців у графствах збільшено майже в тричі. Для цілого краю був тепер тільки один спосіб голосування.

2. Містечка мали досі округи виборчі далеко менші, до котрих належали села обняті промінем 8 англ. миль довкола осередка містечка; обчислено, що в містечках один посол випадає на 41.000 душ, а в графствах на 78.000, так що для такої самої людності в містечках були майже два послы. Новий закон відібрав мандати у 105 містечок з людністю нижче 16.000 душ, лишив тільки по одному послові для 37 містечок, що мали нижче 50.000 душ і розділив ті мандати між графства і міста, що мали більше як по 165.000 душ, даючи один мандат на кожних 50.000 душ. Графства поділено на виборчі округи і заведено в них усюди (крім 34 містечок) голосування картками з іменем тільки одного кандидата. Систему, для проби заведену в 1867 році, з округами, що вибирали кількох послів для репрезентування також і меншості, тепер закинуто.

Та про те і се ще не була радикальна реформа. Англійська виборча система все ще задержала деякі сліди давньої звичаєвої організації, з котрих видно брак одноцілого плану і різницю між нею і виборчими системами континентальних країв, уложеними на основі розумових принципів.

1. Заховалося двоє право голосування: право голосування голови дому (house holder), для котрого досить було мати дім заведений у податковий реєстр і право голосування для локатора

(lodger), для котрого треба було займати мешканє за 10 ф. шт. (120 злр.). Ріжниця не все буває ясна; коли власитель випроводить ся з дому, в котрім жив обік своїх льокаторів, то льокатори роблять ся головами дому.

2. Через те, що право голосованя привязане до дому, а не до особи, люде, що мають доми в ріжних округах, мають по кількка голосів; хто не має дому, той не має й права голосованя. В 1885 році вичислено, що ще 1.800,000 дорослих осіб лишило ся без права голосу; се сини, що живуть при родичах, люде, що живуть у нанятих мебльованих кватирах, робітники, що живуть в домі хлібодавця.

3. Вписуванє в виборчі реєстри не є регульоване ніяким законом, та про те треба було сповнити деякі формальности, щоб бути записаним, а головно жити в даній місцевості постійно бодай рік перед записом; се усувало багато робітників від права голосованя.

4. Вибори не відбувають ся в цілім краю одного і того самого дня.

5. Вибір усе ще dokonуєть ся релятивною більшістю; голосованя картками нема; через те нераз бувають вибрані консервативні кандидати в округах, де нема консервативної більшости; через те й радикальні партії не можуть нераз почислити своїх сил голосуючи на свого кандидата, але мусять голосувати на першого ліпшого ліберального кандидата.

6. Палата послів по закону вибираєть ся на сім літ. Та на ділі звичайно правительство розв'язує парламент перед упливом сімох літ; але се залежить від волі правительства і таким робом тривок палати залежить від доброї волі міністерства, що держить послів під ненастанною загрозою розв'язаня. Нові вибори відбувають ся нагло, в дуже короткім часі.

7. Посли не беруть ніякої відплати за свою працю, а кошти вибору ще й доси бувають дуже великі.

Через те, що право голосованя привязане до дому, а жінки не є формально виключені, роблено проби жадати права голосованя і для жінок, але трибунали відкинули таке толкованє. Пізнійше парлямент ухвалив принципіяльно допустити жінок до голосованя, але тільки принципіяльно.

Міністерство Гледстона знеохочене заграничними клопотами (в Афганістані і в Єгипті) уступило по голосованю над бюджетом,

при чім воно лишило ся в меншості 12 голосами тому, що звиш 50 ліберальних послів здержало ся від голосованя (в червні 1885 р.). Консервативне міністерство (Сельсбері), що настало по нїм, не маючи більшости, держало ся тільки за згодою Гледстона. Так само, як в 1868 р., була надія перевести вибори на основі нового виборчого закона. Міністерство пробувало також пригорнути до себе ірландську партію заявляючи, що не жадати-ме відновлення виїмкових законів против Ірляндії.

При виборах в падолисті 1885 р. ліберальна партія виступила з програмою демократичних реформ. Гледстон зажадав справедливішого розкладу податків, реформи адміністрації такої, щоби місцевими справами завідували виборні корпорації, реформи палати послів, реформи аграрної, щоби рілним зарібникам понадавати по шматку ґрунту і поробити їх ґрунтовими властителями. Виборчий оклик був: „Три морґи ґрунту і одна корова!“ Що до Ірляндії він заявив, що готовий дати їй незалежність, яку тільки можна погодити ся з єдністю імперії. До сеї програми проводир радикальної частини ліберальної партії Чемберлен додав відділенє церкви (анґліканської) від держави.

Парнелль кликав Ірляндців, аби не голосували за ліберальними кандидатами; він лагодив ся прийняти тактику певнійшу від обструкції. Думка була не тільки не допустити анґлійського парламенту до залагоджуваня справ Анґлії, але зробити анґлійське міністерство залежним від Ірляндців. Бо коли з двох великих державних партій жадна сама не має більшости, то ірландська партія робить ся потрібною для утвореня такої чи иньшої більшости, наділює властю сю або ту партію і може диктувати свої умови. В парламенті вибранім в 1885 році було 333 лібералів, 251 консерватистів і 46 Ірляндців гомрулерів. Консервативне міністерство опинило ся в меншості супроти союзу лібералів з Ірляндцями (в січні 1886 р.) і уступило, а на єго місце настало міністерство Гледстона.

Від тепер найголовнїйше питанє в анґлійській політиці є: як поводити ся супроти Ірляндії? На сьому питаню розбила ся ліберальна партія. Гледстон звязав ся з Ірляндцями, виступив за їх радикальною реформою і зажадав Гомруля як акту справедливости і винадгороди за давнїйші кривди а при тїм як найліпшого практичного способу для запевненя спокою в Ірляндії. Велика більшість ліберально-радикальної партії пішла за ним. Але ча-

стина відірвала ся бажаючи поперед усього піддержати єдність (union) Ірляндії з Англією і вважаючи Гомруль розшматованем імперії. Ті ліберальні диссиденти назвали себе уніоністами; вони складали ся з групи аристократів, що держала ся традиції давніх вігів (її головою був Гартінгтон) і з невеличкої групи радикалів під проводом давнього голови радикалів Чемберлена; до сеї групи входили головні посли з околиці Бірмінгема, Чемберленового виборчого округу.

Розрив почав ся зараз, коли Гледстон піддав міністерству свій проєкт закона про Ірляндію; Чемберлен уступив із міністерства. Розрив ще збільшив ся, коли проєкт піддано палаті послів. Гледстон проєктував утворенє ірляндського парляменту зложеного з двох виборних палат і одвічальної езекутивної ради, подібної до англійського міністерства; але англійському правительству було застережене право остаточно рішати спільні справи. В Англії загаль прийняв сей проєкт дуже неприхильно. В Ірляндії протестанти з Ульстера, з давня зорганізовані в тайні товариства (льожі) утворили англійську національну партію, прозвану оренджістами, розпочали бурливу агітацію і завязали лігу проти Гомруля. Вони не обмежили ся на протестованю проти проєкту міністерства, але зорганізували ся немов на війну, виявляючи незломну волю радше бити ся, ніж прийняти ірляндський парлямент. 30.000 ульстерських жінок вислали до королеви петицію бажаючи її — не санкціонувати сего закона. По пристрастній дискусії в часописях і в парляменті проєкт відкинено 341 голосами против 311, при нечуванім розворушеню серед послів і серед публики на галериях (7 червня 1886 р.).

Гледстон розвязав парлямент і відкликав ся до краю. Вибори відбули ся виключно під окликом ірляндської справи. Се була боротьба не між лібералами і консерватистами, але між Гомрулерами і уніоністами. Ліберальні виборці, заскочені наглим зворотом Гледстона, не мали ще часу привикнути до думки про Гомруль; багато їх здержало ся від голосованя. Натомісь консерватисти йшли згідно під стягом національної єдности; їх підперли також ліберальні виборці уніоністи. При виборах 1886 р. Гледстонова партія розбила ся: в Англії вона здобула тільки 125 мандатів на 455 (в Лондоні 11 на 62); загалом у парляменті було тільки 191 Гледстоніянців і 86 Гомрулерів против 317 консерватистів і 75 лібералів уніоністів.

Угрупуване партій змінило ся до ґрунту. Замість двох великих партій, що бороли ся одна з одною за власть, виринули дві коаліції ріжнородних елементів: коаліція Гомруля, зложена з лібералів Гледстоніянців і з ірландських націоналістів, і коаліція уніоністів, зложена з консерватистів і з двох ліберальних фракцій: групи вігів під проводом Гаррінґтона і групи радикалів під проводом Чемберлена.

Коаліція уніоністів мала більшість 116 голосів і держала ся при власті шість літ. Міністерство Сельсбері складало ся з самих консерватистів, але урядувало при помочи лібералів диссидентів, задія котрих воно мусіло довершити одну радикальну реформу — децентралізацію адміністрації.

Коаліція мала на меті задержати Ірландію в залежности від центрального правительства, от тим то й міністерство поперед усього було заняте боротьбою з ірландською народньою партією. В парламенті положенє Ірландців змінило ся; вони вже не стояли самі в систематичній опозиції, але були в звязку з великою ліберальною партією, що згодила ся добивати ся для них автономії Ірландії. Ся партія складала ся головню з послів вибраних у найдемократичнійших округах Англії (на півночі), в Шотляндії і в Уельсі. В автономії вони вбачали не якусь виємкову постанову, що була конечна задля особливих відносин у Ірландії, але нормальний спосіб правління, що повинен бути заведений у всіх частих королівства. І от вони почали добивати ся автономії, навіть з окремими парламентами, для Шотляндії, для Уельса, для Англії (а то й для поодиноких частей Англії). Таким робом британська імперія мала-б переіменити ся на федерацію, до котрої в міру потреби належали би також кольонії. Приймаючи сю програму партія Гомруля тратила свій виключно ірландський характер, робила ся демократично-федералістичною партією. В парламенті вона була безсильна супроти уніоністичної більшости, але вона працювала в краю, щоби здобути собі більшість при найблизших виборах.

Правительство заявило, що в Ірландії воно хоче держати порядок, тоб то піддержувати властителів, що не хотіли знижувати арендової плати. Аґарна комісія, вибрана задля означування ціни аренди, не мала обовязкової власти, а тільки висловлювала свою думку, до якої міри їй видавалось би справедливим знизити аренду, але властитель міг зовсім не зважати на ту думку.

Земельна Ліґа відповіла на єю політику правительства новою тактикою, котру назвала „плянком кампанії“ (1886 р.). Вона візвала селян: скоро властитель не захоче прийняти ціни, яку радить комісія, не платити зовсім аренди, з селян, арендарів у одного того пана завязати центральний комітет і на єго руки складати арендову плату в сумі означеній комісеєю. Сей комітет мав вести переговори з властителем і спонукати його, щоб узяв плату. Таким робом арендарі кожного лендлорда творять щось немов синдикат против властителя. Ліґа додала тим синдикатам практичної сили, грозючи пімстою тим, хто-б не хотів приступити до них. Правительство видало процес організаторам і признало весь той „плян кампанії“ нелеґальним звязком.

Оттак прийшло до явної боротьби. Властителі викидали арендарів, арендарі не хотіли вступати ся з помешкань, так що властителі мусіли викидати їх при помочи поліції. В графстві Ульстер прийшло до бійок між оренджістами і націоналістами: в Бельфасті одні до одних стріляли по вулицях. Деякі католицькі єпископи прилюдно виступили за Земельною Ліґою. Правительство пробувало процесами здусити проводирів руху, але суди присяжних не хотіли чи не сміли засуджувати оскаржених, свідки не хотіли свідчити. Правительство подало парламентови виїмковий карний закон для Ірляндії, котрим надавано мировим судням право засуджувати самовладно аж до 6 місяців примусової роботи за терроризоване і бойкотоване, а правительству надавано право ставити оскаржених Ірляндців перед судом по за границями Ірляндії. Партия Гледетона пробувала обструкцією не допустити до ухвали сего закона. Тоді правительство подало парламентови новий спосіб скорочення дебати: кінець дискусії наперед назначено на 17 червня, а які уступи ще по тім лишать ся необговорені, будуть піддані під голосоване без дебати. Се вже не було „замкнене“, се була „гільотина“, яка практикуєть ся в парламентах Сполучених Держав. Посли Гледстоніянци запротестували і вийшли з салі (1887 р.). Чемберлен, проводир радикальної уніоністичної партії заявив, що зрікаєть ся всякої проби відновлення давньої ліберальної партії. Ліберали уніоністи тепер остаточно зілляли ся з консервативною партією, творячи національно-уніоністичну партію; правительство лишило ся те саме, лишила ся й тактика консервативної партії, але до програми прийнято деякі точки радикальної програми.

Щоби задовольнити своїх союзників лібералів, міністерство перевело в парламенті аграрний закон для Ірляндії, що мав дати змогу селянам дійти до ґрунтової власности. Але се не спинило боротьби. Правительство признало Земельну Ліру небезпечною (в серпні 1887 р.), переслідувало ірляндських проводирів. їх позасуджувано і в тюрмі трактовано на рівні з звичайними злочинцями. Се дало причину до завзятих нападів на правительство в парламенті з боку іледстоніянів і Ірляндців, а в Лондоні до мітингу, що висказав обуренє людности на секретаря для Ірляндії А. Бельфура, завзятого прихильника системи гноблення (1889 р.).

Найважнійшим ділом уніоністичного міністерства була реформа адміністрації 1888 р., довершена для заспокоєня союзників-радикалів. Дотеперішня система віддавала всю місцеву власть в руки мирових судіїв, тоб то аристократії. Законом з 1888 р. утворено ради графств (county councils) вибрані на три роки всіми оподаткованими і зложені, на взір міських рад, із радників, ольдерменів і президента. Їм передано більшу часть не-судових функцій мирових судіїв (публичні будівлі, мости, уповажнення до уряджування празників, дома притулку для беззахистних, дома поправи, справи заразливих хороб і т. и.) з правом накладати податки і затягати позички. Се був новий адміністраційний ступінь по над парафіяльними звязками. Під старою назвою графства (county) утворено нову територіяльну одиницю, поділено весь край на 60 адміністраційних графств, 61 місточок-графств (county-boroughs), з котрих кожде складало ся з міста заселеного несповна 50.000 душ, і графство Лондона, що обіймало цілу територію столиці. Той самий устрій заведено і в Шотляндії в 1889 році. Щоби задовольнити радикалів, дозволено радам графств набувати ґрунти і розділювати їх на малі частки, на яких би повстала з часом верства селян властителів ґрунту.

В Ірляндії народня партія розділила ся. З разу папа окремою енциклікою осудив „план кампанії“ (1888 р.) і змусив ірляндських духовних відтягти ся від аграрної агітації. Далі Парнелль був скомпромітований*) процесом за чужолозство (1890 р.);

*) В 1888 р. „Times“ опублікував листи, що мали доказувати, ніби то Парнелль знав наперед і похвалив ірляндські злочини з 1882 р. Але по голоснім процесі 1889 р. ті листи признано фальсифікатами; фальшивник Піггот сам наложив руку на себе.

англійські дісіденти, виборці Гледстонової партії, загрозили зірвати всякий зв'язок з ірландською партією, коли вона буде мати своїм проводирем чужолюбника. Гледстон прилюдно зірвав зв'язки з Парнелем. Купка ірландських послів розбіла ся на двоє: велика більшість, бажаючи піддержати союз з англійською партією, вибрала собі нового проводиря, а тільки меншість лишила ся вірною Парнелеви. Таким робом повстали дві ірландські партії: партія антипарнелітів, до котрої католицькі духовні, ворожі Парнелеви, притягли масу виборців, і партія парнелітів, світська і революційна, зложена з найгорячіших націоналістів. Ті дві фракції почали завзято воювати проміж собою. Смерть Парнеля (1891 р.) не привернула цілковитої єдності і ірландська партія лишила ся ослаблена. В кінці міністерство подало парламентови проєкт окремого закона про місцеву адміністрацію в Ірландії, але парламент був розв'язаний не встигнувши ухвалити його.

В часі боротьби між уніоністами і націоналістами повстала нова політична партія — соціялістична.

Довгий час у Англії не було соціялістів окрім декількох одиноких доктринерів, без політичної діяльності. Два приватні товариства нападали на систему англійської великої власності, що віддавала всю землю на власність нечисленим панам (лендлордам), а селян Англії і ще в більшій мірі селян Шотландії і Ірландії робила пролетаріями і наймитами. Се були: Ліґа задля націоналізації землі і Ліґа задля звороту землі в народови. Перша з них повстала в Шотландії заходом ученого натураліста Уоллеса (1880 р.) і жадала викупу всіх ґрунтів від власників (за сплатою відшкодованя) на суільну власність усеї нації; друга основана учениками Генрі Джорджа стояла на тім, що земля є вже власність нації і що нація має право взяти її в своє посіданє без ніякої відплати. Практично вона радила дати власникам одноразовий даток 20 шіллінгів за кожний ф. шт. вартости землі, тоб то вартість однорічної аренди тої землі. Але обі ті ліґи складали ся тільки з міщан. В 1880 р. повстала також Соціяльдемократична Федерация, заснована Марксовим учеником Гіндменом; вона пробувала ширити серед робітників доктрини німецької соціялістичної партії, але здобула собі ледво кілька тисяч прихильників.

Парламентарний комітет Ремеслових Зв'язків (Trade Unions), офіційальний репрезентант робітницьких синдикатів, стояв твердо

при радикальній програмі і відкидав соціалістичні проєкти, подані конгресом делегатів, як ось проєкт націоналізації землі 1882 р. і проєкт закону, що обмежував би робочий день на 8 годин (1883 р.). Дехто в Англії і в Європі вірив уже, що англійські робітники завдяки сильній організації своїх Ремеслових Зв'язків і своєму практичному розумови на завсідги лишать ся неприступними для соціалістичної пропаганди.

Але помалу думка про соціальну реформу прорідилася між робітників. Великий застій в промислі і торгівлі від 1885 р. довів до кризи, безробіття і зниження плати. Соціалдемократична Федерация скористалася з того скликаючи до Лондону великі віча робітників без праці (unemployed); монстр-мітинги відбувалися в Гайд-парку в 1886 і 1887 роках, де не обходило ся без бійки з поліцією. Соціалістична агітація вилилася в дві нові форми.

Від Федерації відділилася невеличка група молодих людей, високо освічених і дуже діяльних і заснувала Товариство Фабіянців (1883 р.). Це було товариство для студій і для пропаганди; воно менше дбало про вербоване членів, а більше про віднайдення і розширювання формул для практичної розв'язки соціального питання. Її тактика, як се вже видно й з назви взятої від римського Фабія „Кунктатора“, зводилася на те, щоб „іти повагом“. Соціалізм треба заводити почасти, рядом детальних постанов і способів, улекшуючи перехід від теперішнього стану до ідеального ладу. Англійська суспільність — говорять Фабіянці — ще не готова прийняти соціалізм; треба покинути надію на те, що можна буде одним махом повернути її до нього, треба працювати систематично і детально над кожним частковим питанням; замість громадити соціалістів у одну окрему партію, треба „наполювати всі партії соціалістичними ідеями“. Товариство Фабіянців почало ширити свої публікації коло 1888 р. Зразу воно публікувало загальні виклади своїх думок у формі „трактатів“ (малих брошур або метеликів), справоздань, статистичних виказів, практичних рад, квестионарів питань, які повинні виборці задавати кандидатам при виборах до парламенту і до місцевих зарядів. Ідеалом товариства був соціалізм оснований на автономії громад. Товариство мало очевидний вплив на радикальну партію; декількох його членів вибрано до нової ради графства Лондону.

Обі ліги для аграрного соціалізму; далі Соціалдемократична Федерация і Товариство Фабіянців витворили цілу літературу со-

ціальної реформи, що відрізняєть ся від подібних писань континентальних власне своїм практичним характером. Їх діяльність трудно оцінити, але вони викликали сильний рух пропаганди, звернули увагу на положення робітників, дали почин до анкет над тим, як живуть люде в Лондоні, що виявили зовсім неспотівані факти. Анкета в справі „побираня роботи до дому“ (sweating-system) виказала страшенну експльоатацію робітників у кравецтві; анкета про мебльовані кватири виказала переповненє і погані гігієнічні відносини льондонських помешкань; анкета зорганізована приватним чоловіком, Чарльзом Бусом, в справі нужди, виказала, що звичайною причиною недостатку не є, як думали, педбальство і пиянство, але хоруба або старість.

В тім самім часі перемінили ся й Ремеслові Зв'язки. Доси до них належали переважно синдикати технічних ремесел, що вимагали термінованія (skilled). Робітники сих ремесел, ліпше платні і більш освічені, швидше могли платити досить високі вкладки, які побираю для запомогової каси. Ручні робітники (unskilled labourers) і рільні зарібники не належали до зв'язків. Новий рух почав ся після загального страйку робітників у льондонських доках 1889 р., кермованого соціялістичними робітниками Томом Манном і Джоном Борисом. Публіка стала по стороні страйкових і страйк удав ся. Тоді почали творити ся зв'язки „невчених“ (unskilled) робітників, що працюють у доках, на пристанях, при залізних дорогах, при газі, моряків, а навіть рільних зарібників (1889—90 рр.). В противности до старих Рем. Зв'язків ті нові зв'язки жадають низької вкладки і не хочуть бути товариствами взаїмної запомоги. Вони бажають тільки витворити войовничу організацію, впливати на прилюдну опінію і зробити ся політичною силою.

І в старих Рем. Зв'язках число членів нараз побільшало (в 10 великих зв'язках будівляних робітників з 57.000 в 1888 р. на 94.000 в 1891 р.) і більшість приняла нову програму. Прінципіально робітники від невдачі великої агітації 1834—1848 рр. приймали систему свободи робітного контракту і зав'язуваня спілок, що мали пильнувати, аби хлібодавці додержували умов що до способу житя, плати і тривку праці (тзв. standard of life) на різні, який обопільно вважав ся-б відповідним, і не жадали ніякого вмішуваня держави. Сей прінцип, піддержуваний найліпше платними робітниками (будівляними, механічними, металюрічними

і рудокопами з крайньої півночі, був також основою поступованя офіційальних проводирів робітницької маси, генеральних секретарів і членів парламентарного комітету Рем. Зв'язків, що були немов генеральним штабом робітників. Але гірше платні робітники, особливо прядільники, ткачі бавовни і углекони заявили, що само товариство за слабе для успішної боротьби з фабрикантами і жадали закона, котрим би було утверджене певне мінімуму плати і певне тахімуму робучого часу. В 1878 р. вони добились за закона про 10 годин праці для жінок і дітей. Ця нова доктрина помаху розширила ся по всіх ремеслах. Зміна почала ся глухою боротьбою між прихильниками старої і нової політики; вона закінчила ся розривом між центральним комітетом, що лишив ся вірним доктрині невмішування держави, і масою делегатів до конгресу, що почали ухвалювати соціялістичні резолюції. В кінці конгресу увесь пішов на ту дорогу; делегати Ремеслових Зв'язків офіційально заявили ся за соціялістичними жаданнями: в 1888 р. за націоналізацією землі, а в 1890 р. за 8-годинним робучим днем.

Соціялістична робітницька партія (labour party) повстала сразу в Шотландії (1888 р.), потім у Англії. При виборах 1892 р. вибрано двох соціялістів до парламенту, — се були перші соціялісти, що засідали в тій палаті.

Ліберальна партія помаху відзискала виборців і здобула мандати майже при всіх доповняючих виборах. Консервативне міністерство бачучи себе в меншості розв'язало парламент перед ухваленем проекту закона про місцеву адміністрацію в Ірландії. Ліберали виступили з радикальною програмою. Сам Гледстон від 1891 р. промовляв крім Гомруля для Ірландії також за виборчою реформою, за признанем плати послам, за реформою палати лордів, за відібранем англійканській церкві характеру державної церкви (disestablishment), за утворенем парафіяльних рад. Ліберали уніоністи голосували разом з консервативною партією, що зробила президентом палати Чемберлена, давнього проводиря радикалів; партія уніоністів зіляла ся цілковито в одно.

Вибори в липні 1892 р. дали ліберальній партії більшість слабшу, ніж було можна надіятися: 355 прихильників Гледстона (275 лібералів і 80 гомрулерів) против 315 (270 консервативів і 45 уніоністів). Гледстонових прихильників стало більше головно коштом лібералів уніоністів, що стратили 32 мандати. Але Глед-

стон мав більшість тільки завдяки Ірландії і Шотландії; в Англії уніоністична коаліція все ще мала більшість 71 голосів.

Отся англійська уніоністична більшість робила нове ліберальне міністерство (Гледстона) безсильним до всякої важнійшої реформи. Вона додала палаті лордів, переважно ворожій усяким ліберальним реформам, сили до опору против міністерства. Відкидаючи закони ухвалені палатою послів лорди виступали як вираз англійської прилюдної оінії проти ворогів національної єдності. Гледстон виступив з новим проєктом Гомруля, котрим признавано Ірландії місцевий парламент, але з обмеженою компетенцією і з обмеженем числа ірландських послів у англійськім парламенті на 80. Сей проєкт ухвалено в палаті послів по 82-денній дебаті веденій серед бурливих сцен, більшістю 40 голосів; але палата лордів відкинула його 419 голосами против 41. Гледстон знесилений уступив з міністерства лишаючи на своїм місці молодого лорда Росбері. У ліберальній партії не стало популярного проводиря. Вона ослабила себе перед англійськими виборцями ставлячи на першій місці своєї політики питанє про Ірландію, не дуже цікаве для Англічан. Щоби задовольнити масу людности, вона приняла в новій радикальну програму. Міністерство виступало раз за разом з демократичними проєктами, як ось: відвічальність фабрикантів за нещасні випадки в фабриці (1893 р.), даванє плати неможним послам (1893 р.), реформа виборча, щоб усі вибори в краю відбували ся одного дня (в неділю) і щоб усунути право кількоразового голосованя (реформа під окликом: один чоловік — один голос), щоби для досягненя права голосованя в якійсь місцевості треба було жити в ній лиш 3 місяці, розділ церкви від держави в Уельсі, поворот викинутих ірландських арендарів у їх давні оселі, зворот фермерови коштів виложених на поправу арендованої землі, 8-годинний робучий день для рудкопів (1894 р.), закон про охорону дітей по фабриках (1895 р.). Але палата лордів відкидала всі ті проєкти або робила в них такі поправки, що міністерство воліло само закинути їх. Тільки одна реформа була доведена до путя (через уступку Гледстона): утворенє виборних парафіяльних рад на взір муніципальних рад на коптіненті. Законом з 1894 р. заведено в кожній парафії, де є звиш 300 душ, раду вибирану тими, що платять податки. Перший раз у Англії признано селянам право — самим завідувати своїми місцевими справами; се було доповненє адміністраційного

закона з 1888 р. Самоуправа (self government) в традиційнім англійським розуміню, тоб то адміністрація ведена місцевою аристократією перемінилася тепер на самоуправу в правдивім значіню сего слова, на адміністрацію ведену виборними відпоручниками всієї людности.

Англійським звичаєм бюджет ухвалювала сама палата послів без палати лордів. От тим то міністерство могло перевести одну радикальну реформу: щоб покрити недобір, воно завело прогресийний податок від спадків. Се перший раз в англійським бюджеті видно було радикально-соціалістичний принцип прогресийного податку.

Спинаючи Гомруль і демократичні реформи палата лордів знов заняла в політичному житю Англії те верховне місце, яке, бачилось, покинула була від часу виборчої реформи 1832 р. Від пів століття вона вже не пробувала бороти ся з посольською палатою. Хоча за панованя королеви Вікторії іменовано звиш 300 нових лордів, сяя засідань звичайно була майже порожня. Аж тепер, коли вони могли виступити не як лорди, а як речники партії популярної в краю, вони здобули собі політичну силу. Боротьба між ліберальною більшістю і уніоністичною меншістю довела до конфлікту між палатою послів і палатою лордів.

Від 1894 р. ліберальна партія бачучи, що палата лордів запирає їй дорогу, почала агітувати против неї. Вона жадала конституційної реформи як першої умови демократичних реформ, висловляючи її формулою: *tend or end*, тоб то направити або скасувати палату лордів. Радикальніші добивали ся скасування і управи при помочи одної палати, як се заведено в деяких англійських колоніях. Та більшість ліберальної партії булаб задовольнилася переменою палати лордів на виборну корпорацію або простим задержанєм її, тільки відібравши їй право абсолютно спиняти всякий закон ухвалений палатою послів. Росбері заявив (1894 р.), що для переведеня Гомруля треба вперед навернути Англію; пізнійше він заповів проєкт: піддати під ухвалу парламенту резолюцію, котраб жадала ревізії конституції. На політичних зборах велася оживлена агітація против лордів, але вона не довела до ніякого законодатного проєкту.

В часі сеї боротьби соціалістичні думки ширили ся між робітниками. Повстала „незалежна робітницька партія“ (*Independent labour party*) в січні 1893 р. з метою — ставити кандида-

тів против інших партій і з обширною теоретичною програмою. Свої цілі вона висловляла так: „промислова республіка оперта на усуспільненню землі і капіталу“. Конгрес Рем. Зв'язків зібраний у Бельфесті (в вересню 1893 р.) ухвалив заснувати фонд, з якого давано плату робітничим послам, а ті мали боронити програми: заведення спільної власности засобів продукції і обміни. На конгресі в Норвічу (1894 р.) соціялісти через компроміс добили ся того, що ухвалено теоретичну резолюцію на користь націоналізації землі і продукційних засобів.

Ліберальне міністерство, доведене до безсильности опором палати лордів і мляво піддержуване прилюдною опінією в Англії, ледво-ледво держало ся в парламенті слабою більшістю. Ліберальна партія, се була сороката коаліція давніх лібералів, напів соціялістичних радикалів, ірландських католиків і протестантських диссидентів з Англії і Уельса. Щоби задовольнити ті ріжнородні фракції партія прийняла мішану програму: для Ірландців Гомруль і відплата викиненням арендарям, для радикальних робітників 8-годинний робучий день і плата незаможним послам, для виборців селян аграрна реформа, для уельських диссидентів відібране державного характеру англіканській церкві в Уельсі*), для англійських диссидентів, прихильників примусової тверезости, „закон про місцевий вибір“ (local option bill), котрим кожній громаді надавано право заборонювати у себе продаж горячих напитків. Кожда фракція добивала ся, аби партія заняла ся на самперед її постулятами.

Міністерство знайшовши ся в меншости при якімсь військовім питанню через неприсутність кількох послів, уступило в червні 1895 р. Консервативне міністерство (Сельсбері) зараз розв'язало парламент.

При виборах 1895 р. уніоністична коаліція йшла згідно, а ліберальна коаліція розбила ся. Незалежна соціялістична партія ставила своїх кандидатів, але не перевела ані одного, здобувши всего ледво 30.000 голосів. Диссиденти йшли до виборів під окликом: заборона горячих напитків, а се відвернуло від партії всіх

*) В Уельсі, де давня вельська мова заховала ся ліпше, як у Ірландії, в XIX віці повстав валлонський національний рух на основі окремішности мови. Велика більшість людности тут протестанти-диссиденти.

шинкарів. Уніоністична коаліція мала 411 послів (340 консерватистів і 71 лібералів), а ліберальна коаліція мала тільки 259 (177 лібералів або радикалів і 82 Ірландців). Ліберали уніоністи здобули назад майже повне своє число з 1886 р. Англія дала уніоністам 349 мандатів против 116, а в інших краях ліберали мали тільки слабу більшість: 6 голосів більшості в Шотландії і 34 в Уельсі.

Консервативна партія сама одна мала більшість навіть без уніоністів. Але союз зробився такий тісний, що в міністерстві засідали люди з обох фракцій. Давній голова радикалів Чемберлен, проводир групи уніоністів, зробився діяльним членом правительства. Із своєї давньої партійної програми він задержав дбанє про поліпшенє матеріяльних відносин робітників і селян. Але консервативне міністерство, вірне партійній традиції, обертає всю свою силу на заграничну політику і не виявляє охоти брати ся до великих внутрішніх реформ. В 1896 році воно занялось було введенєм закона, котрий мав віддати школи під вплив англїканського духовенства, але его союзники ліберали-уніоністи не хотїли згодити ся на сей проєкт і міністерство покинуло його.

Англія є одинока європейська держава, в котрій протягом XIX в. не було ніякої революції. Вона заховала непорушену свою традиційну конституцію і навіть свій правительственный механїзм. Чужинці забуваючи про англїйські революції XVII в. нераз думають, що політична тривкість лежить в англїйськїм характері.

Та про те під формами, що лишили ся незміненими, практика політичного життя змінила ся так основно, що Англія повнїйше ніж иньші європейські держави отрясла ся з пут старого правління. Ще в 1814 р. народ був підвладним аристократії, що по закону була панєю суспільности, мала в руках усю місцеву адміністрацію і центральне правительство.

В XIX віці відновлено соціальну конституцію і заведено рівність перед законом. Скасовано закони і звичаї, що усьвячували законні нерівности, політичну безправність диссидентів, католиків і Жидів, насильне ловленє моряків, безправність бідних, що жили з запомоги, заборону робітницьких товариств. Місцеву адміністрацію відібрано від місцевих аристократичних мирових судіїв і віддано радам вибраним загальною людиною. Центральне правительство заховало давні форми, але переміна виборчих корпорацій надала йому новий напрям. Палата послів, що була ари-

стократичною законодавною корпорацією, зробила ся збором репрезентантів народу; вона помалу усунула правління короля і лордів і зробила ся майже самовладною панєю держави. Міністерство, що мало бути королівською радою, зробило ся езекутивним комітетом парламенту. Таким способом від конституційного правління Англія перейшла під парламентарне правління, а те парламентарне правління розвиваєть ся далі в напрямі до Конвенції, тоб то до республіки кермованої корпорацією вибраною цілим народом. Отся еволюція суспільности і правительства в демократичнім напрямі була так явно суперечна з аристократичною конституцією англійської суспільности, що довгий час її навіть не добачувано; вона йшла вже цілих 40 літ, а ще Тен (в 1870 р.) зовсім не завважив її. І справді вона не була впливом внутрішньої еволюції англійської суспільности, але була їй наложена з боку. Вона вияснюєть ся тільки різнородним складом англійської суспільности.

Сполучене королівство Великої Британії і Ірляндії, що ми невластиво називаємо Англією, не є одною нацією, як Франція*); се зліпок давніх націй (Валлонців, Шотляндців і Ірляндців), що підняли під панованє нації германської, але заховали свою окремішню соціальну організацію і різнять ся від неї також релігією. Можна також уважати новою нацією ту промислову суспільність, що виродила ся від кінця XVIII віку в безлюдних доси околицях на заході і на півночі Англії.

„Стара Англія“, східна і південна, та що зорганізувала державу і церков, була аристократична і англіканська і є така й доси. Послушна своїй шляхті і клирови, вона є доси заборолом консерватизму. Але иньші нації в королівстві не були привязані ані до аристократії, ані до англіканської церкви. Шотляндія була пресвітеріяльна і демократична, Ірляндія католицька і ворожа англійським лендлордам, а Уельс і нова північня та західня, промислова Англія були заселені диссидентами. Отсі демократичні і диссидентські суспільности зовсім природно були ворожі тій системі правління, що відсувала їх від політичної влади і їх релігію вважала чимсь низшим від своєї. Отже з них витворили ся ті партії, що вели опозицію против англійської шляхти

*.) Властиво і Франція так само не є одностайною нацією і має цілі провінції заселені не-Французами. *Ред.*

і англiканського клиру. Шотландцi, Iрландцi, Валлонцi i Англiчане з пiвнічних i захiдних рейонiв творили i досi творять масу партiй лiберальної i радикальної. Вони похлинули стару Англiю на шлях демократичного переродження.

Але стара Англiя, маючи в своїх руках двiр i правитель-ство, користувала ся ними пiддержуючи стару систему правлiня i її панованє над пiдданими Великої Британії. Опираючи ся всяким переминам аж до крайньої границі терпливості тих пiдданих вона значно спiзнила розвiй демократичних порядкiв. Так вияснюєть ся та повiльнiсть перемини англiйських iнституцій в пропорції до тих величезних сил, якi порушувала на се опозиція. У всiх англiйських колонiях довершила ся така сама еволюція в напрямi до демократизму, але довершила ся далеко швидше i далеко повнiйше, нiж у Англії.

В жаднiм європейськiм краю демократична партія не розпочала своєї пропаганди так завчасу. Ще в 1819 р. радикали в Англії у-перве в XIX вiдi розвинули полiтичну програму всiх європейських демократичних партiй. Жадна иньша демократична партія не порушила таких величезних мас, як радикали, чартисти, Iрландцi в часi О'Коннеля i робiтники демонстранти 1866 р. Англiя була краєм величезних агiтацій i демонстрацій. Але тi демократичнi маси, шануючи законнiсть, уступали перед опором аристократичного правительства, що маючи в руках силу, втихомирювало їх без великого туду арештами, виїмковими законами i військовими комендами. П'ятьдесятирiтнiми демонстраціями вони здобули менше, нiж жмiнка французьких республiканцiв одним одноденним оружним вибухом. Надто щоби нагнути консервативну аристократію до уступок, вони мусiли вязати ся з лiберальною аристократією i хилити ся перед нею. Вони мусiли задовольняти ся частковими реформами, якi їх союзники згоджувались дати їм. Таким способом, дорогою компромiсiв, заведено нiби загальне голосованє, нiби обовязкову елементарну просвiту, нiби рiвноправнiсть вiроiсповiдань у Iрландії, нiби виборну місцеву адмiнiстрацію i нiби демократичне робiтницьке законодавство.

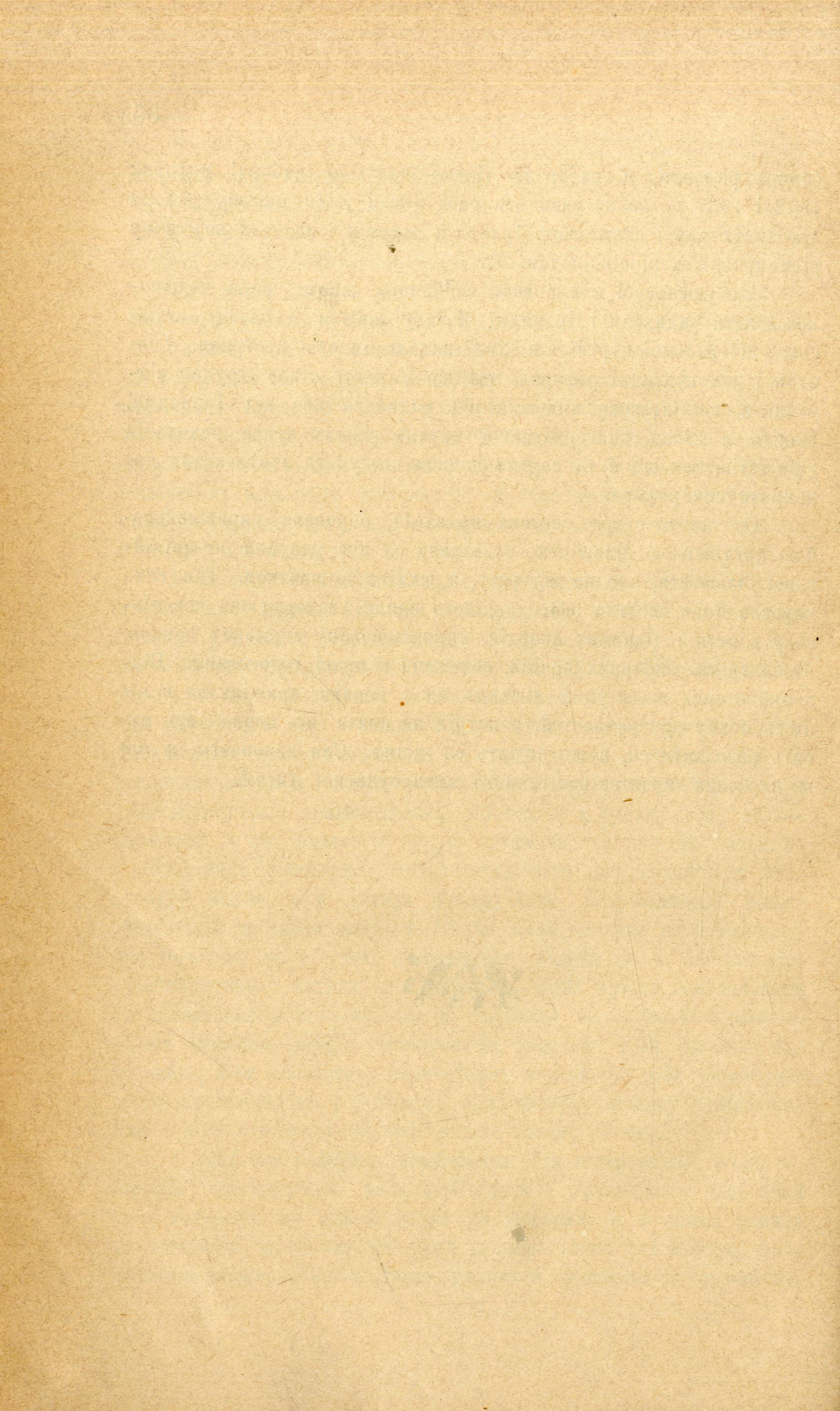
У всiх сих реформах керманичем був генеральний штаб лiбералiв; демократичнi маси робiтників i Iрландцiв зразу були тими моторами, що давали почин до реформи, а в кiнцi робили демонстрації, щоби змусити уряд до переведеня тих реформ, щоби полахати консерватистiв. Давнi радикали добивали ся повної ви-

борчої реформи, а вибороли тільки часткові виборчі реформи 1832 і 1867 р., за котрими оба рази пішли ряди пнящих реформ демократичних і світських. Ірландці жадали і здобули політичну рівноправність віроісповідань.

Здобувши собі при помочи виборчого закона часть політичної влади радикали і Ірландці помалу війшли в склад англійської ліберальної партії і в кінці надали їй свої програми, Гомруль і демократичні реформи, так що в кінці стало трудно відрізнити англійського ліберала від радикала або від Ірландця. Навіть в склад консервативної партії війшла купка радикалів уніоністів, так що й та партія почала виступати з проєктами демократичних реформ.

От так то стара система правління, боронена упривілейованою англійською більшістю, розвалила ся під ударами не-англійської більшости, але не від разу, а шматок за шматком. Так само виросла нова система без одноцілого плану, задержуючи королівську власть і дідичних льордів, упривілейовану державну церков, безплатність виборних урядів, обмеження в праві голосованя. Відломки старих інституцій мішають ся з новими прищипками в цілість повну суперечностей, в котрій не знати на певно, що мусть розвалити ся, а що лишить ся цілим. Сим виясняєть ся той не виразний характер політичного житя сучасної Англії.

Доде Альфонс. Набоб, роман з французького .	270	зр
" " Фромонт молодший і Ріслер старший .	180	"
Достоевський Федір Вина і кара, повість 2 томи .	400	"
Драгоманов Михайло. Про галицькоруське письменство .	—12	"
Дрозд. В гостях добре, дома ліпше, повість .	—50	"
Еберс Юрій. Номо сум, повість з німецького .	120	"
Едварс. Стефан Лаврентий, повість .	270	"
Еркман-Шатریان. Пані Тереса, повість .	—80	"
Етнографічний збірник том I, II і III. по .	150	"
Загірія М. Жанна д Арк. оповідання .	—10	"
" " Про Авраама жидовина і Федора Християн.	—10	"
Закон о загальнім ополченню .	—45	"
Заклинський Р. Чи можна Федьковича Косованом звати?	—20	"
Залуквич (В. Масляк). Аристократи .	—20	"
" " Поезії том II.	—80	"
" " Кандидат	—15	"
Записки наук товариства ім. Шевченка том I-XX. по .	100	"
Заревич Федір Боднарівна драма народня .	10	"
"Зеркало" з року 1890, 1891, 1892 по .	200	"
Зінківський Трофим. Твори том I і II по .	100	"
Золя Еміль Мрія, повість з французького .	100	"
" " Довбія. Дрібла бібліотека .	—20	"
"Зоря" письмо літературно-наукове р. III, V, VI без біб. по .	300	"
"Зоря" письмо літературно-наукове VIII, IX, X і XI по ілюстроване р. XII, XIII,	500	"
" XIV, XV, XVI, XVII, XVIII по .	600	"
З чужих зіньників, збірник оповідань .	140	"
Іловайський Д. Княжий період України Руси т. I до. Волод. Мономаха .	160	"
" " Княжий період України Руси т II до. Данила Галицького .	180	"
Ільницький Б. Читанки, 1, 2, 3 і 4 по .	—10	"
I. Н. О вихованню, підручник для женщин .	—30	"
Юкай Мавр. Золотий чоловік, роман з угорського .	180	"
" " Новий ділч 2 томи .	150	"
Калитовский Ом. Др Матеріяли до література апокри- фічної .	—35	"
Карпенко Карий (Ів. Тобилевич). Драматичні твори .	120	"
" " Драмы и комедии. Черниговъ ч. I. .	230	"
" " " " " " II. .	230	"
Качала Степан. Коротка історія Руси .	120	"
" " Похід Собієског, під Відень .	—20	"
Квітка Григорий. Маруся, повість .	—10	"
Кельнер Л. др. Історія педагогії .	—60	"
Кенан Юрій. Сибір. 2 части .	120	"
Кірі Ганна. Замок Делі, повість .	250	"
Колесса Олек. Др. Шевченко і Міцкевич, студія .	100	"
" " Юрий Косован .	—30	"
Кониський Ол. Грішники роман-хроніка .	—50	"
" " Оповідання .	—20	"
" " Т. Шевченко. Підчасвишого резцьвіту до арешту .	—20	"
" " " " На першому засланню .	—20	"
" " " " На другому засланню .	—20	"
" " " " В дорозі з засланья .	—20	"
" " " " В останні часи свого життя .	—20	"
" " " " Підчас перебування в Пе- тербурзі .	—20	"
" " " " Підчас подорожі на Україні .	—20	"
" " Проба улаштування хронології творів Т. Шевченка .	—20	"
" " Похорони Тараса Шевченка .	—10	"
" " В день сьвятої волі .	—10	"

Короленко Володимир. Слівний музика, повість . . .	—60	зр.
Костомарів М. Богдан Хмельницький 4 томи . . .	6 40	"
" Гетьмановане Брюховецького . . .	1-25	"
" " Виговського I і Хмель-		
" " ницького Ю.	1 60	"
" Дамяна Многогрішного	1 25	"
" Мазепи 2 томи	3 30	"
" Самійловича	1-25	"
" " Історичні монографії т. I.	2-00	"
" " Руська історія в життєписах ч. II і III по . . .	—30	"
" " Чернігівка, повість історична	—70	"
" " Кудеяр повість історична	—80	"
Кобринська Наталя Наша доля ч. II і III по . . .	—60	"
" " Вінок. Жіночий альманах	2—	"
Коцюбинський Мих. Для загального добра, оповідання . . .	—20	"
" " Це коптьор, оповідання	—10	"
" " Хо,	—10	"
" " Задля хазяйства	—10	"
Кропивницький Марко. Титарівна, драма	—20	"
Кулик Володимир. Писання	—10	"
Куліш Панько. Крашанка	—20	"
" " Хуторна поезія	—50	"
" " Чорна рада хронікаовість)	—80	"
Кобилянська Ольга. Природа, оповідане	—30	"
" " Царівна, повість	1-30	"
" " Некультурна	—30	"
Ланьска. Обрусителі, повість з великоруського . . .	—60	"
Левенко Вол. Пани й люде, роман	—80	"
" " Per pedes Apostolorum, образки з життя . . .	—30	"
Левенко Вол. Солдатський розрух	—10	"
Левицький Ів.-Нечуй. Кайдашева сім'я, повість . . .	—50	"
" " Микола Джеря, повість	—80	"
" " Навіжена, повість	—20	"
" " Над чорним морем повість	—90	"
" " Не той став повість	—30	"
" " Повісти і оповідання	—30	"
" " Поміж ворогами	—50	"
" " Попались, драмат. картинки	—10	"
" " Причепи	1-50	"
" " Світогляд українського народу	—30	"
" " Хмари	1-50	"
Левицький Кость Др. Німецько-руський правничий словар . . .	3-5	"
" " Руська правда	—50	"
" " Правнича часопись за рочник ко-		
" " ждий по	1-00	"
Лисенко Микола. Коза дєреза, комічна оперета . . .	—80	"
" " Різдвяна ніч, опера	—30	"
Льоті П. Рибак ієландський, повість	—60	"
Л. К. Робінзон неілюстрований 10 кр. ілюстрований . . .	—40	"
Лебедів Віра. Прогулька	—05	"
Лукіч Василь. Ватра, альманах	1-50	"
О. Л-сь. Не судилось, оповідане	—20	"
Латинська граматика для 3 і 4 класи	1-20	"
Латинські вправи Прухницького для 3 класи	—30	"
Макарушка Остап. Кятиця желань	—20	"
" " Короткий огляд руско-укр. пиш-		
" " менства від XI до XVIII ст.	—15	"
Маковей Осип. Весняні бурі, новеля	—10	"
" " Оєрма оповідання	—10	"
" " Поезії	—20	"
" " Залісе, повість	1-50	"

И 34.381
Ф $\frac{\text{II}}{\text{С-317}}$

Ш. Геньобоса

Сучасна
Англія

переклав
Л. Франко